

गोस्वामी श्री तुलसीदासजी विरचित

रामचरितमानस

उत्तरकांड

*

भावात्मक पद्यानुवाद

- श्री योगेश्वर

NOTICE

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન
All rights reserved by Author

The content of this e-book may be used as an information resource. Downloading or otherwise transmitting electronic copies of this book or portions thereof, and/or printing or duplicating hard copies of it or portions thereof is authorized for **individual non-profit use ONLY**. Any other use including the reproduction, modification, distribution, transmission, republication, display or performance of the content of this book for commercial purposes is strictly prohibited.

Failure to include this notice on any digital or printed copy of this book or portion thereof; unauthorized registration of a claim of copyright on this book; adding or omitting from the content of it without clearly indicating that such has been done; or profiting from transmission or duplication of it, is a clear violation of the permission given in this notice and is strictly prohibited. Violators will be prosecuted.

Permission for use beyond that specifically allowed by this notice may be requested in writing from Swargarohan, Danta Road, Ambaji (North Gujarat) INDIA.

*

e-book

Title : Uttar-kand
Language : Gujarati
Version : 4.1
Pages : 140
Created : July 21st 2024.

*

NOTE

This e-book is a manifestation of our humble effort to present Shri Yogeshwarji's literary work in digital format. Due care has been taken in preparing the material of this e-book from its original print version. However, if you find any error or omissions, please let us know. We welcome your comments.

*

૧. આરંભ

કેકીકણ્ઠાભનીલં સુરવર વિલસદ્વિપ્રપાદાબ્જચિહ્નં
 શોભાદ્યં પીતવસ્ત્રં સરસિજનયનં સર્વદા સુપ્રસન્નમ ।
 પાળૌ નારાચચાપં કપિનિકરયુતં બન્ધુના સેવ્યમાનં
 નૌમીઙ્યં જાનકીશં રઘુવરમનિશં પુષ્પકારુઠરામમ ॥૧॥

(અનુષ્ટુપ)

મયૂરકંઠ સરખો જેમનો નીલવર્ણ છે,
 દેવોમાં શ્રેષ્ઠ, શોભે જે ભૃગુપાદાબ્જ ચિહ્નથી;
 શોભાથી પૂર્ણ છે જે સરસિજનયન પીતવસ્ત્ર પ્રસન્ન,
 હાથે સારંગબાણ કપિનિકરયુત બંધુથી સેવ્યમાન,
 વંદુ છું જાનકીશ રઘુકુળવર એ પુષ્પકારુઠ રામ.

કોસલેન્દ્ર પદકન્જ મન્જુલૌ કોમલાવજમહેશવન્દિતૌ ।
 જાનકી કરસરોજ લાલિતૌ ચિન્તકસ્ય મનભૃંગસઙ્ગિનૌ ॥૨॥
 કોશલેન્દ્ર પદકંજ કોમળ, મંજુ શંભુ અંજદેવ વંદિત,
 જાનકી કરસરોજલાલિત, ચિંતનાર મનભૃંગનાં પ્રિય.

કુન્દઙ્દુદરગૌરસુન્દરં અમ્બિકાપતિમભીષ્ટસિદ્ધિદમ ।
 કારુણીકકલકન્જલોચનં નૌમિ શંકરમનંગમોચનમ ॥૩॥
 કુંદઈન્દુદર^૧ ગૌરસુંદર, અંબિકાપતિ અભીષ્ટસિદ્ધિદ,

^૧ દર - શખ

કારુણીક કલકંજ લોચન, શંભુ વંદન અનંગમોચન.

૨. ભરત અને હનુમાન

(દોહરા)

રહ્યો એક દિન અવધિનો; અતિ આતુર પુરલોક,
જ્યાં ત્યાં રામવિયોગનો અનુભવી રહ્યો શોક.

ત્યાં જ થયા સુંદર શુકન, બન્યા બધાય પ્રસન્ન;
પ્રભુનું સ્વાગત સૂચવી નગર થઈ રહ્યું રમ્ય.

કૌશલ્યાશી માતને આનંદ થયો એમ,
સીતા લક્ષ્મણ રામની વધામણી હો જેમ.

જમણી ભુજા નયન વળી ફરક્યાં વારંવાર,
શુકન ગણી આનંદતાં ભરતે કર્યો વિચાર.

(આખ્યાન)

રહ્યો એક દિન અવધિતણો, થઈ રહ્યો સંતાપ ઘણો;
આવ્યા કેમ ન હજુ પણ નાથ, છોડયો કુટિલ ગણી મુજ સાથ ?

પરમધન્ય લક્ષ્મણ બડભાગ રામચરણ જગવ્યો અનુરાગ;
કપટી કુટિલ મને પ્રભુ ગણ્યો, સાથ ન નાથે સ્વપ્ને ધર્યો.

કરણી મારી ધ્યાન ધરે કલ્પશત ન તો મુક્તિ મળે;
જનઅવગુણ પ્રભુ પણ ન જુએ દીનબંધુ અતિમૃદુલ ખરે.

દૃઢ વિશ્વાસ થતો મનમાંહ્ય મળશે રામ શુકન શુભ થાય;
અવધિ પછી જો રહેશે પ્રાણ મુજસમાન તો અધમ ન આન.

(દોહરા)

રામવિરહ સાગરમહીં ડૂબ્યો પ્રેમળ પ્રાણ,
વિપ્રવેશ ત્યાં પવનસુત પહોંચ્યા નાવસમાન.

કુશાસને જોયા ભરત જટામુકુટ કૃશકાય,
રામરામ જપતા સતત અશ્રુસહ નયનમાંહ્ય.

(આખ્યાન)

જોતાવેંત થયો અતિહર્ષ, પુલકિત તન લોચન જલસ્પર્શ;
મનમાં બહુ પ્રકાર સુખ માની બોલ્યા શ્રવણસુધાસમ વાણી.

જેની વિરહવ્યથા અનુભવો, જેના ગુણગણ સદા સ્તવો,
રઘુકુળતિલક સુજનસુખધામ સુરમુનિરક્ષક એ શ્રીરામ,

આવ્યા સીતાલક્ષ્મણસાથ ક્ષેમકુશળ જીતી રિપુ નાથ,
દેવ એમના યશને ગાય, દર્શક સઘળા પાવન થાય.

ભરત સુણીને ભૂલ્યા દુઃખ તૃષાર્ત પામી જેમ પિયૂષ.

કોણ તમે ક્યાંથી આવ્યા, વચનો પરમપ્રિય સુણાવ્યાં;
મારુતસુત હું કૃપાનિધાન, નામ મારું છે કપિ હનુમાન.

(દોહરા)

દીનબંધુ છું રામનો નાનો સેવક હું;
સુણતાં તન પુલકિત બન્યું ભરતતણું સઘળું.

ભેટ્યા સાદર; ભેટતાં સ્નેહ સમાયો ના;
 અશ્રુ વહેવા ઝરણાં લાગ્યાં લોચનનાં.
 દર્શનથી હનુમાન મુજ સંકટ સર્વ શમ્યાં,
 રામ મળ્યા પ્રીતે મને તમારા જ રૂપમાં.

વારંવાર કુશળ સુણી બોલ્યા ભરત સપ્રેમ,
 તમને શું આપું કહો, બદલો વાળું કેમ ?

(આખ્યાન)

આ સંદેશસદૃશ જગમાંઘ્ય કર્યો વિચાર છે નહીં કાંચ;
 છૂટી શકીશ ઋણથી ના, પ્રભુનું ચરિત કહો અધુના.

ઢાળી હનુમંતે પદ શીશ રઘુપતિકેરું કહ્યું ચરિત્ર;
 વદ્યા ભરત કપિ, મુજને રામ સ્મરે છે કદી દાસ સમાન ?

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

નિજ દાસસમ રઘુવંશભૂષણ સ્મરણ રામે મુજ કર્યું ?
 વચનો ભરતનાં નમ્ર સુણતાં કપિતણું અંતર દ્રવ્યું;
 રઘુવીર જગના નાથ જેના ગુણોને સ્વમુખે કહે,
 તે ભરત સદગુણસિંધુ નમ્ર પવિત્ર શાને ના રહે ?

(દોહરા)

રામપ્રાણપ્રિય છો તમે, સત્ય કહું છું પ્રભો;
 સુણી ભરત ભેટ્યા ફરી, હર્ષ ન જાય કહ્યો.

ભરતપદે પ્રણમી તરત આવ્યા કપિ પ્રભુ પાસ,
 કુશળ સુણી હરખી ચઢ્યા રામ પુષ્પકે ખાસ.

*

૩. સ્વાગતની તૈયારી

(દોહરા)

કોશલપુર પહોંચી કહ્યા સમાચાર ગુરુને,
ભરતે મહેલમાં કહી વાત વળી સહુને.

રઘુનંદન આવી રહ્યા ક્ષેમકુશળ નગરે,
સુણતાં દોડી માત ને દોડ્યા જન સઘળે.

દુર્વા ગોરોચન દહીં તુલસી મંગલમૂળ,
સુવર્ણશાળમહીં ભરી વિવિધ ફળો ને ફૂલ,

ગાતી ચાલી ભાવથી સૌભાગ્યવતી નાર,
હસ્તિનીસમી મદભરી, પ્રાણે પ્રેમ અપાર.

પ્રભુ આવ્યા જાણી બની સુંદરતાની ખાણ,
અવધપુરી, વાયો ત્રિવિધ વાયુ પ્રસન્ન રસાળ.

સરયૂ અતિનિર્મળ બની; પરિજન અનુજસમેત,
ભરત વિપ્રગુરુને લઈ ચાલ્યા કૃપાનિકેત,

વધાવવાને રામને મનમાં ભાવ ભરી,
ચઢી અટારી પર બધે સન્નારી સઘળી.

હર્ષાન્વિત હૈયાં બન્યાં નીરખી નભે વિમાન,

ગાવા લાગી મધુસ્વરે પ્રમદા મંગલ ગાન.

પૂર્ણેન્દ્રસમા રામ ને નગરી સિંધુ સમાન,
કોલાહલ ભરતીસમો, તરંગ જાણે નાર.

(આખ્યાન)

રામ ભાનુકુળકમળ દિવાકર બતાવતાં પુર વદ્યા મનોહર,
અંગદ કપીશ હે લંકેશ, પાવન પુરી રુચિર આ દેશ.

કરે બધા વૈકુંઠ વખાણ, વેદપુરાણ જગતમાં જાણ;
અવધપુરીસમ પ્રિય નવ તે, જાણે કોઈ વિરલ જ એ.

જન્મભૂમિ મુજ સુંદર પુરી, ઉત્તરે રહી સરિતા સરી;
મજ્જન કરતાં વિના પ્રયાસ મુજ સમીપ નર પામે વાસ.

પુરવાસી અતિપ્રિય મુજને, સુખ દે પુર મુજ ધામ ધરે;
હરખ્યા કપિ સુણતાં પ્રભુ વાણ; ધન્ય અવધ કરે રામવખાણ.

(દોહરા)

જોઈ જનને આવતા કૃપાસિંધુ ભગવાન,
પ્રેરી રહ્યા, નગર નિકટ ઊતર્યું દિવ્ય વિમાન.

પુષ્પકને પ્રભુએ કહ્યું કુબેર પાસ જવા,
ચાલ્યું તે હર્ષિત છતાં વિયોગ અનુભવતાં

*

૪. સ્વાગત તથા પ્રણામ

(આખ્યાન)

આવ્યા ભરત સંગ સૌ લોક કૃશ શરીર રઘુવીર વિયોગ;
વામદેવ વસિષ્ઠ મુનિનાયક પેખી પ્રભુ છોડી ધનુસાયક,
દોડી પડ્યા પદમહીં સહુના લક્ષ્મણ સહિત કૃતાર્થમના,
ભેટ્યા મુનિવર સ્નેહ સમેત, કૃતકૃત્ય બન્યા કૃપાનિકેત.

ભૂદેવને નમાવી શીશ પામ્યા રઘુકુળપતિ આશિષ;
ભરત નમ્યા પ્રભુપદપંકજ નમે જેમને શિવમુનિઅજ.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

પૃથ્વી પર પડ્યા ભરત રામે ઉઠાડ્યા પણ ના ઊઠ્યા;
રામે ઉઠાડીને પરાણે ધર્યું આલિંગન અહા !
જળ કમળલોચનથી વહ્યું રોમાંચ શ્યામતને થયાં,
ત્રિભુવનતણા પતિ અનુજને અતિ પ્રેમ પ્રગટાવી મળ્યાં.

શોભા ઉભયની વ્યક્ત કરતી ના મળે ઉપમા મને,
શૃંગારસ્નેહ શરીર ધારી મળ્યાં જાણે ઉભયને.

રામે કુશળ પૂછ્યા ભરત પણ કહી કાંઈ ના શક્યા,
સુખ મનવચનથી પર અનુભવે એ જ કિંચિત જાણતા;
હું કુશળ કોશલનાથ દર્શન આર્ત જાણીને ધર્યું,
ડૂબી રહેલો વિરહમાં કરને ગ્રહી રક્ષણ કર્યું.

(દોહરા)

ભેટ્યા પ્રભુ શત્રુઘ્નને હર્ષિત બની પછી,
લક્ષ્મણ ભરત ઉભય રહ્યા પ્રેમે પરમ મળી.

લક્ષ્મણને ભેટી પછી શત્રુઘ્ને પ્રેમે,
શમવી વિરહતણી વ્યથા વરસોની કેમે.
ભરત અને શત્રુઘ્ન બે સીતાચરણ નમી,
પરમસુખ રહ્યા અનુભવી, રસમાં રહ્યા રમી.

(આખ્યાન)

પેખી પ્રભુ હરખ્યા પુરવાસી, વ્યથા ગઈ વિરહજનિત નાસી,
પ્રેમાતુર જન સર્વ નિહાળી કૌતુક પ્રભુએ કર્યું વિચારી.

અમિત સ્વરૂપે પ્રગટ થયા, યથાયોગ્ય સૌનેય મળ્યા;
કૃપાદૃષ્ટિ ક્ષણવાર કરી અશોક સૌને કર્યાં વળી.

ક્ષણમાં સુખે મળ્યા ભગવાન, થઈ રહસ્યતણી ના જાણ;
શાંતિ ધરી એ રીતે રામ ચાલ્યા પરમ શીલગુણધામ.

(દોહરા)

દોડે ગાય વિચાયલી વત્સ વિલોકી જેમ,
કૌશલ્યા ને માત પણ દોડી બીજી તેમ.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ગાયો તજીને વિવશ બનતાં વત્સને વનમાં ગઈ,
સંધ્યાસમય સ્નેહે છલેલી દોડતી આવે બધી,
એવી જ આવી માત સૌ, રામે મધુર વચનો કહ્યાં,
સુખશાંતિ સૌ આનંદ પામી, અશ્રુ આંખથકી વહ્યાં.

(દોહરા)

સુમિત્રા મળી પુત્રને રામચરણરતિ જાણી;

કૈકેયી રઘુવર મળી સંકોચ રહી માની.

લક્ષ્મણે મળી માતને પામી આશીર્વાદ,
ફરી ફરી લીધું મળી સહજ ક્ષોભની સાથ,
કૈકેયીને, ના શક્યો પ્રગટી પ્રાણે રાગ.

સીતા સર્વે સાસુને મળી પગે લાગી;
મળી અચલ સૌભાગ્યની આશિષ વણમાગી.

રામમુખકમળ પેખતાં રોકી અશ્રુ રહી,
માત ઉતારી આરતી મંગલ શબ્દ કહી.

લેતી સહુ ઓવારણાં પરમાનંદ ભરી;
કૌશલ્યા રઘુનાથને જોતી ફરી ફરી.

લંકાપતિને શે હણ્યો મનમાં કર્યો વિચાર,
બંને આ સુકુમાર છે, અસુર વીર વિકરાળ.

લક્ષ્મણ સીતા સહિત શ્રી પ્રભુને પેખી માત,
પરમાનંદ મગન બની પુલકિત કૃતાર્થ જાત.

*

(આખ્યાન)

લંકાપતિ કપીશ નલનીલ જાંબવાન અંગદ શુભશીલ,
હનુમંત સમા વાનરવીર ધરી મનોહર મનુજશરીર.

ભરતસ્નેહ શુભ ગુણવ્રત નેમ વખાણી રહ્યા સાદર પ્રેમ;
 નગરજનોની નીરખી રીત અભિનંદી પ્રભુપદની પ્રીત.
 બોલ્યા રઘુપતિ સખા સુણો, મુનિપદકમળ સપ્રેમ નમો;
 ગુરુ વસિષ્ઠ કુળપૂજ્ય ખરે, કૃપા એમની મળી મને,
 તેથી દનુજ સકળ માર્યા તમને સંકટથી તાર્યા.
 મુનિવર, મિત્ર બધા મારા સમરસિંધુ નૌકા ન્યારા,
 સમર્પિત બન્યા છે મુજ કાજ, ભરતથી અધિક પ્રિય છે આજ.
 પ્રભુવચને સૌ મગ્ન થયા, પ્રગટયા પ્રતિપળ ભાવ નવા.

(દોહરા)

કૌશલ્યાપદમાં પછી સૌએ કર્યા પ્રણામ;
 બોલી કૌશલ્યા બધા પ્રિય જેવા પ્રિય રામ.
 સુમન છવાયા વ્યોમમાં, હર્ષ્યે ચાલ્યા રામ;
 અટારીથકી પેખતાં નરનારી કૃતકામ.

(આખ્યાન)

કંચન કળશ સુશોભિત ત્યારે રાખ્યા સૌએ નિજ ગૃહદ્વારે;
 મંગલમય ધ્વજ તોરણ બાંધ્યાં, સ્નેહસૂત્રથી સૌને સાંધ્યાં.
 શેરી સકળ સુવાસિત કરી રંગોળી મધુ ચોકે ભરી;
 સજ્યા વિવિધ શુભ મંગલ સાજ; થયા પુરે શુભ વાદ્યઅવાજ.
 ઓવારણાં લઈને નાર મુદિત અર્પતી આશીર્વાદ;

કંચનથાળ આરતી સાથ યુવતી ગાતી સુંદર ગાન.

આરતિહર પ્રભુ પોતે પૂર્ણ રઘુકુળકમળ વિપિનના સૂર્ય,
કરી આરતી રામતણી મંત્રમુગ્ધ સંપૂર્ણ બની.

પુરશોભા વૈભવ કલ્યાણ શેષ શારદા કરે વખાણ.

(દોહરા)

ચરિત્ર જોઈને થયાં ચક્રિત એય સઘળાં;
જનસાધારણ ગુણ કહે કેમ કરી મધુરા ?

નાર કુમુદિની, અવધ સર, રઘુપતિવિરહ દિનેશ,
અસ્ત થતાં ખીલી રહી ઊગ્યે રામરાકેશ.

થયા વિવિધ શુકનો તથા વાગ્યાં વ્યોમ નિશાન;
સનાથ કરતાં સર્વને ભવન ગયા ભગવાન.

(ચોપાઈ)

લજ્જા કૈકેયીકેરી જાણી તેના ભવને ગયા પ્રભુ જ્ઞાની;
સુખ પ્રેમે પ્રબોધીને આપ્યું, જાળુ ક્લેશનું હૈયાનું કાપ્યું.

પછી પ્રભુ નિજ ભવનમાં ચાલ્યા, પુરનારી સુખમાં મહાલ્યા;
કહ્યું વશિષ્ઠે આજે યોગ શુભ ઘડી સુદિનનો સંયોગ.

*

પ. રાજ્યાભિષેક

(ચોપાઈ)

હર્ષે આજ્ઞા હવે વિપ્ર આપો, રઘુવરને સિંહાસને સ્થાપો;
 થયા ભૂદેવ વચને પ્રસન્ન જાણે પામ્યા હો જીવનધન.
 વદ્યા વચનો વિપ્ર અનેક, અભિરામ એ રાજ્યાભિષેક,
 હવે મુનિવર વાર કરો ના, મહારાજને તિલક કરો આ.

(દોહરા)

સુમંત્રે કર્યા અશ્વ રથ હસ્તિ વિવિધ તૈયાર,
 દૂત ચતુર્દિશ મોકલ્યા આનંદે તત્કાળ.

મંગલ દ્રવ્યોને વળી મંગાવ્યાં રસ સાથ,
 શણગારી નગરી બધી સુણતાવેંત જ વાત.

વરસાવી દેવે મધુર પુષ્પતણી વૃષ્ટિ,
 આનંદ તણી અવનવી થઈ બધે સૃષ્ટિ.

રઘુવરના આદેશથી મળી સેવકે ખાસ,
 સુગ્રીવ તથા અન્યને નહવડાવ્યા સોલ્લાસ.

કરુણાનિધિ રામે પછી જટા ભરતની દૂર,
 સ્વહસ્તે કરી પ્રેમમાં બની પૂર્ણ ચક્રૂર.

ત્રણે બંધુને રઘુવરે સુભગ કરાવ્યું સ્નાન;
 ભક્ત વત્સલ કૃપાળુ છે દીનબંધુ ભગવાન.

મૃદુતા પ્રભુની ભરતનું ભાગ્ય તથા બળવાન,

શેષ અબજ પણ ના શકે એનાં કરી વખાણ.

જટા ખોલતાં સ્નાન શ્રીરામે પછી કર્યું;
કામ લજાયા, અંગને ભૂષણથકી ભર્યું.

સીતાને પણ સાસુએ સદ્ય કરાવી સ્નાન,
શણગારી ભૂષણથકી થતાં વસ્ત્રપરિધાન.

રામ વામદિશ શોભતી રમા રૂપગુણખાણ,
માતા હરખી માનતાં સફળ જન્મ ને પ્રાણ.

આવ્યા એ શુભ અવસરે બ્રહ્મા શિવ મુનિવૃંદ,
સુર વિમાનમાં એ સ્થળે જોવાને સુખકંદ.

પ્રભુને પેખીને થયો મુનિઅંતર અનુરાગ,
કરી એમણે દિવ્ય ત્યાં સિંહાસનની માંગ.

રવિસમ તેના તેજનું વર્ણન ના જ કરાય;
દ્વિજને વંદી એ ઉપર બેઠા શ્રીરઘુરાય.

(ચોપાઈ)

સીતાસહિત નીરખી રઘુરાય હરખ્યા ઋષિમુનિના સમુદાય;
વેદમંત્રોને વિપ્રે ઉચ્ચાર્યા, દેવમુનિએ જયકાર સુણાવ્યા.

કરી પ્રથમ તિલક વસિષ્ઠે કરવા તિલક કહ્યું વિપ્રવરને;

જોઈ સુતને સિંહાસને માતા કરવા આરતી લાગી ગાતાં.

દાન વિપ્રને બહુવિધ દીધાં, યાચકોને અયાચક કીધા;
સિંહાસન પર ત્રિભુવનસાંઈ જોઈ દેવે દુંદુભી બજાવી.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

વાઘો નભે વાગી રહ્યાં, ગંધર્વકિન્નર રંગથી,
ગાઈ રહ્યા, નાચી રહી આનંદપૂર્વક અપ્સરા,
ભરતાદિ અનુજ વિભીષણાંગદ અન્ય ને હનુમાનશા,
સૌ છત્ર ચામર વ્યજન² ધનુ અસિચર્મ³ શક્તિ ધરી રહ્યા.

શ્રી સહિત દિનકર વંશભૂષણ કામસમ સોહી રહ્યા,
નવઅંબુધરસમ શ્યામ તન પીતાંબરે મોહી રહ્યા;
મુકુટાંગદાદિ⁴ વિચિત્ર ભૂષણ સજેલાં અંગાંગમાં,
અંભોજનયન વિશાળ ઉરભુજ ધન્ય જે નીરખી શક્યાં.

(દોહરા)

એ સૌન્દર્ય સમાજસુખ શકાય કેમ કહી,
કહે શારદા શેષશ્રુતિ, શંકર શક્યા લહી.

ભિન્ન ભિન્ન સ્તુતિને કરી દેવો ગયા સ્વધામ,
ચારણવેશે વેદ ત્યાં પ્રગટ થયા કૃતકામ.

² વ્યજન - પંખા

³ ચર્મ - ઢાલ

⁴ અંગદ - બાજુબંધ

સ્વાગત શુભ સર્વજ્ઞ શ્રી પ્રભુએ શીઘ્ર કર્યું,
મર્મ ન કોઈએ લહ્યો, વેદે તરત કહ્યું.

૬. વેદોની સ્તુતિ

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

જય સગુણ-નિર્ગુણરૂપ રૂપ અનૂપ ભૂપશિરોમણિ,
દસકંધરાદિ પ્રચંડ નિશિચર પ્રબળ દલ દીધું હણી;
અવતારથી સંસારભાર હર્યો પ્રખર સંકટ સહી,
જય પ્રણતપાલ દયાળ પ્રભુ વંદન સદા સીતાપતિ.

અતિવિષમ માયાવશ સુરાસુર નાગ નર જગ આ હરે,
ભવપંથમાં દિનરાત ગુણ ને કાળકર્મ સહિત ફરે;
કરુણા કરી જેને જુઓ તે ત્રિવિધ તાપ તરત તરે,
ભવશોક છેદનદક્ષ રક્ષો રામ, વંદીએ અમે.

જે જ્ઞાન માન વિમત્ત ભક્તિ ના કરે ભવનાશિની,
તે દેવદુર્લભ મેળવી પદ અધોગતિ પામે હરી !
વિશ્વાસથી સૌ આશ છોડી નિત્ય સેવક જે બને,
તે શ્રમ વિના નામે તરે ભવ; સ્મરીએ સ્વામી અમે.

જે ચરણ શિવઅજ પૂજ્ય સ્પર્શી અહલ્યા શુભ રજ તરી,
નખનિર્ગતા મુનિવંદિતા ત્રૈલોક્યપાવન સુરસરી,
ધ્વજકુલિશઅંકુશ કંજયુત ધાયલ થયાં વનકંટકે,

તે ચરણકમળ મુકુંદરામ રમેશ નિત ભજીએ અમે.
 અવ્યક્તમૂળ અનાદિ તરુ ત્વચ ચાર નિગમાગમ કહે;
 પટ કંઠ શાખા પંચવીસ અનેક સુમનો પર્ણ ને;
 કટુ મધુર બે ફળ વેલ એક જ, આશ્રયે એના રહે,
 ફૂલે સદા તે જગતદ્રુમરૂપ નમીએ તમને અમે.

જે બ્રહ્મ અજ અદ્વૈત અનુભવગમ્ય મનથી પર કહે,
 તે ભલે જાણે કહે, ગાતા સગુણાયશ નિશદિન અમે;
 કટુણાયતન પ્રભુ સદગુણાકર દેવ વરને માગતા,
 ચરણે કરીએ રાગ તનમન વચનદોષો ત્યાગતાં.

(દોહરા)

અરજ કરી સૌ દેખતાં વેદે એમ અપાર,
 અંતર્ધાન થઈ ગયા બ્રહ્મલોક તત્કાળ.

શંકર આવ્યા એ સમય મળવાને રઘુવીર,
 સ્તુતિ કરવા લાગ્યા સ્વરે ગદ્ ગદ્ પુલક શરીર.

*

૭. શંકરની સ્તુતિ

(રાગ-અધરમ્ મધુરમ)

જય રામ રમારમણ શમન ભવતાપ ભયાકુલ પાહિ જન;
 અવધેશ સુરેશ રમેશ વિભુ, શરણાગત માગું છું પાહિ પ્રભુ !

દસશીશ વિનાશક વીસ ભુજા, કૃત દૂર મહા મહીભાર બધા;
 રજનીચરવૃંદપતંગ રહ્યાં શરપાવકતેજ પ્રચંડ દહ્યાં.
 મહીમંડલમંડન ચારુતર ધૃતસાયકયાપનિષંગ વર,
 મદમોહમહા મમતા રજની તમપુંજ દિવાકર દિવ્ય બલી.

મનજાતકિરાતે અનેક હૃષ્યા મૃગમાનવ ભોગશરે જગમાં,
 હરી પાપ-ત્રિતાપને રક્ષો તમે, વિષયોમાં પડ્યા સહુ ભૂલી અમે.

બહુરોગ વિયોગથી લોક મર્યા ભવદંઘ્નિનિરાદર પૂર્ણ થતાં;
 ભવસિંધુ અગાધ પડે નર તે પદપંકજ પ્રેમ કરે નવ જે.

અતિદીન ને હીન સદાય દુઃખી પદપંકજ જેમને પ્રીતિ નથી;
 અવલંબ તમારો કથાનો વળી એણે સંતઅનંતની પ્રીત કરી.

નવ રાગ ન લોભ ન માનમદ સમ વૈભવ તેમ સદા વિપદ;
 મુનિ યોગની આશ સહર્ષ તજે, બની ભક્ત સદા તમને જ ભજે.

કરી પ્રેમ નિરંતર નિયમ લઈ પદપંકજ સેવે છે શુદ્ધ બની;
 સમ માની નિરાદર આદરને સહુ સંત સુખી સઘળે વિચરે.

મુનિમાનસપંકજભુંગ ભજ રઘુવીર મહારણધીર અજ;
 મધુનામ જપું છું નમું છું હરિ, ભવરોગના ઔષધ માનઅરિ !

ગુણશીલકૃપા પરમાયતન, પ્રણિપાત નિરંતર શ્રીરમણ;

રઘુનંદ નિકંદન ઢંદ્રઘન, મહીપાલ નિહાળોને દીનજન.

(દોહરા)

માગું વારંવાર વર, હર્ષે દો શ્રીરંગ,
પદસરોજ અવિનાશિની ભક્તિ સદા સત્સંગ.

સ્તવી ઉમાપતિ રામગુણ સુખે ગયા કૈલાસ;
પ્રભુએ વાનરને ધર્યા સુખદ સર્વવિધ વાસ.

*

૮. સેવકોની વિદાય

(આખ્યાન)

કથા પાવની પરમ સુણો, ત્રિવિધ તાપ ભવભીતિ હણો;
મહારાજનો શુભ અભિષેક અર્પે સુણતાં વિરતિ વિવેક.

જે નર સુણે પ્રેમથી ગાય સુખી ધની તે બહુવિધ થાય;
સુરદુર્લભ સુખ જગ પામી, અંતકાલ રઘુપતિ પુર જાય.

વિમુક્ત વિષથી વિરત સુણે ભક્તિ મુક્તિ સંપત્તિ લહે;
મતિ અનુસાર કથા મેં કરી દુઃખદર્દ હરનાર ખરી.

વિરતિ વિવેક ભક્તિ દૃઢ કરતી, મોહનદીની નૌકા સરખી;
નિત નવમંગલ કોશલપુરી, હેતુ સર્વના રહ્યા સરી.

નિત નવ પ્રીતિ રામપદકંજ નમે જેમને શિવમુનિઅજ;

દ્વિજને બહુવિધ દાન કર્યાં, યાચકને બહુ વસ્ત્ર ધર્યાં.

(દોહરા)

કપિ બ્રહ્માનંદે મગન, સૌને પ્રભુપદપ્રેમ,
વીત્યા વેગે માસ છ સુખદ સ્વપ્નની જેમ.

વીસર્યા ગૃહને સુધ રહી સ્વપ્ને એની ના,
પરદ્રોહ રહે જેમ ના સંતતણા મનમાં.

(આખ્યાન)

રઘુપતિએ સૌને સપ્રેમ પાસે બેસાડ્યા નિજ જેમ;
કહ્યું તમે અતિ સેવા કરી કેમ શકું તે તમને કહી ?

ગૃહસુખને છોડ્યાં મુજકાજ અતિશય પ્રિય તેથી છો આજ,
વૈદેહી વૈભવ પરિવાર અનુજ દેહગેહ સુહૃદરાજ,

સર્વ પ્રિય છતાં અધિક તમે પ્રિય છો સાચેસાચ મને,
સૌને પ્રિય સેવક એ નેમ, મને અધિક દાસ ઉપર પ્રેમ.

(દોહરા)

ઘેર જઈ સર્વે સખા ભજો મને દૃઢ નેમ,
સર્વ સર્વગત સર્વહિત ગણી કરો અતિપ્રેમ.

(આખ્યાન)

સુણી મગન પ્રભુવચન થયા, કોણ કહીં વિસરી તન ગયા;
ચિત્રાંકિતસમ જોડી હાથ ઊભા મૂક સહિત અનુરાગ.

પેખી પ્રભુએ પાવન પ્રેમ દીધું જ્ઞાન કરીને રે'મ,
 પ્રભુ સમક્ષ કે કહી ન શક્યા પેખી ચરણસરોજ સાથ.
 વિવિધ વર્ણનાં આભૂષણ મંગાવ્યાં અણમોલ વસન,
 ભરતે સ્વયં કર્યાં તૈયાર સુગ્રીવને ધર્યાં તત્કાલ,
 પહેરાવ્યાં અતિ પ્રેમથકી; પ્રેરણાથકી શ્રી પ્રભુની,
 તરત લક્ષ્મણે વિભીષણને; ગમી રીત એ રઘુપતિને.

(દોહરા)

અંગદ તો બેસી રહ્યો, હાલ્યો ના ચાલ્યો,
 બોલાવ્યો પ્રભુએ નહીં પ્રેમ પણ નિહાલ્યો.

જાંબવાન નીલાદિને પહેરાવ્યાં પ્રભુએ,
 રામ ધરી હૈયે નમી ચાલ્યા એ સહુયે.

ત્યારે અંગદ વંદતાં જોડીને બે હાથ,
 અશ્રુ સહિત બોલ્યો વચન નમ્ર પ્રેમ રસ સાથ.

(આખ્યાન)

હે સર્વજ્ઞ કૃપાસુખસિંધો, દીનદયાકર આરતબંધો,
 વાલી સોંપી ગયા મને મૃત્યુ સમય કેવળ તમને.

અશરણશરણ બિરદ સંભારી તજો મને ન ભગત હિતકારી,
 પિતા તમે પ્રભુ મુજ ગુરુમાતા જઉં તજી ક્યાં પદજલજાતા.

કરો વિચાર તમે મહારાજ, પ્રભુવિણ મુજ ઘરમાં શું કાજ,
 બાળક જ્ઞાન બુદ્ધિ બળહીન રાખો શરણ નાથ, જન દીન.

કામ બધાં સામાન્ય કરીશ, દર્શનથી ભવસિંધુ તરીશ,
એમ કહી ચરણ પડ્યો એ, ઘેર જવા ન કહો પ્રભુ હે !

(દોહરા)

અંગદના શબ્દો સુણી કરુણાનિધિ પ્રભુએ,
આલિંગન અર્પ્યું તરત સ્નેહસજલ નયને.

નિજ ઉરમાળ વસન મણિ પહેરાવી એને,
વિદાય આપી છેવટે સમજાવી કેમે.

લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નની સાથ ભરત એને,
ભક્તકર્મ સ્મરતાં ગયા વળાવવા પ્રેમે.

અંગદ પ્રેમે રામને જોતો વારંવાર,
મનમાં એમ થતું કહે રામ રહેવાકાજ.

સાષ્ટાંગ કરી રામની દૃષ્ટિ વાણીને,
ચાલ યાદ કરતાં જતો હસવાની રીતને.

શોકિત તોપણ પ્રભુતણી ઈચ્છાને માની,
ચરણ હૃદયમાં રાખતાં ચાલ્યો મધુ ભાખી.

બંધુસાથ સાદર ભરત કપિને કરી વિદાય,
પાછા આવ્યા પ્રેમથી મળવાને રઘુરાય.

પગ પકડી સુગ્રીવના બોલ્યા શ્રીહનુમાન,

દસ દિન સેવા રામની કરવા માગે પ્રાણ.

સુગ્રીવ વદ્યા પુણ્યમય પાવન પવનકુમાર,
સેવો રઘુપતિને ભલે કૃપાનિધાન દયાળ.

કહ્યું અંગદે રામને પ્રણામ મુજ કહેજો,
હનુમંત તમે રામને સ્મૃતિ મારી દેજો.

અંગદ ચાલ્યો ને ફર્યા પાછા શ્રીહનુમંત;
પ્રીત કહી પ્રભુને; થયા મગન સુણી ભગવંત.

કઠોર કુલિશથકી અને કોમળ કુસુમથકી,
ચિત્ત રામનું કોણ એ શકે પૂર્ણ સમજી ?

*

(આખ્યાન)

બોલાવી રઘુવરે નિષાદ દીધાં ભૂષણ વસન પ્રસાદ;
જઈ ગૃહે મુજ સુમિરન કરો, મનકમવચન ધર્મ અનુસરો.

તમે સુહૃદ ભરતસમા ભ્રાત, આવો નગરે દિન કે રાત;
સુણી વચન સુખ શ્રેષ્ઠ મળ્યું, લોચનમાંથી અશ્રુ સર્થું.

ચરણ હૃદય રાખી ગૃહ ગયા, પ્રભુના ગુણ સહુ જનને કહ્યા;
જોઈ રઘુપતિ પરમચરિત બોલ્યા પુરજન ધન્ય પુનિત.

*

૯. રામરાજનું વર્ણન

રાજા રામ થતાં ત્રૈલોક પામ્યા હર્ષ શમ્યો સૌ શોક;
કરે ન કોથી કોઈ વેર, રામપ્રતાપે સમતાલ્હેર.

(દોહરા)

વર્ણાશ્રમધર્મે બની રત સઘળાચે લોક,
સુખી થતા, ના પામતા ભયરોગ તથા શોક.

(આખ્યાન)

દૈહિક દૈવિક ભૌતિક તાપ રામરાજમાં રહ્યાં ન પાપ;
પરસ્પર કરે સઘળાં પ્રીત સ્વધર્મરત રહેતાં શ્રુતિરીત.

ચારે ચરણ ધર્મ જગમાંહી રહે પૂર્ણ, અનૃત નવ ક્યાંય;
રામભક્તિરત નર ને નાર, સૌને સદગતિનો અધિકાર.

અલ્પમૃત્યુ કે ક્યાંય ન પીડ, સર્વ સરસ શુભ સ્વસ્થ શરીર;
દરિદ્ર ના કો દુઃખીદીન અબુધ તેમ શુભલક્ષણહીન.

પુણ્યવંત સૌ ધર્મપ્રાણ દંભરહિત પંડિત ગુણવાન;
ગુણજ્ઞ કૃતજ્ઞ સૌ જ્ઞાની, ક્યાંય ન કપટી અભિમાની.

(દોહરા)

રામરાજ્યમાં લેશપણ ચરાચર જગતમાંહ્ય
સ્વભાવ ગુણ કૃતિકાળકૃત કષ્ટ રહ્યાં ના ક્યાંય.

(આખ્યાન)

ભૂમિ સપ્તસાગર મેખલા ભૂપ હતા રઘુપતિ એકલા;

જેના રોમે લોક અનેક એની પ્રભુતા અદ્ભુત છેક.
 મહિમા પ્રભુનો જે જાણે વર્ણન હીન જ તે માને;
 મહિમા સમજે કિંચિત જે પ્રભુની પ્રીત જ માણે તે.
 ફળ મહિમાના જ્ઞાનતણું લીલા, મુનિવર કહે ઘણું.
 પરોપકારી સર્વ ઉદાર વિપ્રચરણ સેવક નરનાર;
 પુરુષ એકપત્ની વ્રતવાન, સ્ત્રીને પણ પતિહિતનું જ્ઞાન.

(દોહરા)

રામરાજ્યમાં સુખ તથા ઐશ્વર્ય હતું જે,
 શેષ શારદા પણ શકે વર્ણવી નહીં તે.
 યતિના કરમાં દંડ ને નર્તક પાસે ભેદ,
 રામરાજ્યમાં જીતવો રહ્યો મનતણો ખેદ.

(આખ્યાન)

ફૂલેફૂલે સદા તરુ કાનન, સાથ રહેતા ગજ પંચાનન;
 ખગપશુ સહજ ભૂલતાં વેર પારસ્પરિક વધારે પ્રેમ.
 ફૂજે ખગમૃગકેરાં વૃંદ નિર્ભય વિચરે વન સાનંદ;
 વહે પવન શીતળ શુભ મંદ, ગૂંજે અલિ માણી મકરંદ.
 લતાવિટપ માગ્યે મધુ ધરે, ઘેનુ સરસ પયદાન કરે;
 સંપન્ન બની શુભ ધરણી, ત્રેતામાં સતયુગકરણી.
 પ્રગટી પર્વતમાં મણિખાણ થતાં ભૂપ જગદાત્માજાણ;

સરિતા સકળ વહે મધુ નીર શીતળ વિમળ સુખદ નિજ તીર.
 નદ નિજ મર્યાદા પાળે, રત્ન ધરે તે નર ધારે;
 સરસિજ સંકુલ સકળ તડાગ, અતિપ્રસન્ન દસદિશાવિભાગ.

(દોહરા)

અમૃત દેતો ચંદ્રમા, રવિ તપતો સપ્રમાણ,
 માગ્યા મેઘો વરસતા રામરાજ્ય રસપ્રાણ.

કોટિ અશ્વમેઘો કર્યા પ્રભુએ દીધાં દાન,
 વેદમાર્ગને પાળતા ધર્મધુરંધર રામ,
 ભોગપુરંદર શ્રેષ્ઠતમ ગુણાતીત ભગવાન.

પતિઅનુકૂળ સદા રહે સીતા શોભાખાણ,
 પ્રભુતા જાણી સેવતી ચરણ સુશીલ મહાન.

સેવાકુશળ વિવિધ હતા દાસી તેમજ દાસ,
 પોતે પણ સેવા કરે રામચંદ્રની ખાસ.

કૃપાસિંધુને સુખ મળે તેવાં કામ કરે,
 તજી માનમદ સાસુને સુખ સંતોષ ધરે.

દેવોથી વંદિત અને નિત્ય અનિંદિત જે,
 સર્વગુણોની મૂર્તિ ને જગદંબારૂપ છે,

દેવો કૃપાકટાક્ષને ઝંખે પણ ન જુએ,

સીતા તે શ્રીરામના પદમાં પ્રીતિ કરે.

(આખ્યાન)

સેવે સાનુકૂળ સહુ ભ્રાત રામચરણરતિ અતિ રળિયાત;
પ્રભુમુખકમલ વિલોકી રહે સેવા કૃપાળુ જેથી કહે.

રામ કરે બાંધવ પર પ્રીતિ સમજાવીને બહુવિધ નીતિ;
સાનંદ રહે સઘળા લોક કરે સકળ સુરદુર્લભ ભોગ.

મનાવતા વિધિને દિનરાત શ્રીરઘુવીર ચરણરતિકાજ;
સીતાને બે પુત્ર થયા લવકુશ વેદપુરાણ કહ્યા.

વિજયી વિનયી ગુણના ધામ હરિપ્રતિબિંબ સરસ કૃતકામ;
બે બે સુત સૌ ભ્રાતતણા રૂપશીલ ગુણસહિત ઘણા.

(દોહરા)

જ્ઞાનગિરા ગોતીતઅજ માયા મન ગુણ પાર,
કરે સચ્ચિદાનંદ તે માનવચરિત ઉદાર.

સવારમાં સરયૂમહીં સ્નેહે સ્નાન કરી,
સજ્જનસાથ સભામહીં વિરાજતા રસથી.

વેદપુરાણતણી કથા વસિષ્ઠ મુનિ કથતા,
રામ જાણતા સૌ છતાં શાંતિથકી સુણતા.

બંધુસાથ જમતા સુખી દેખી માત થતી,

શત્રુઘ્ન ભરત પવનસુત ઉપવન જતા પછી.
રામકથાને પૂછતા કહેતા તે હનુમાન,
સુણતાં અતિસુખ પામતા, તૃપ્ત થતો ના પ્રાણ.

પુરાણ પ્રતિગૃહ રામનાં ચરિત પવિત્ર થતાં,
દિવસરાત ના જાણતાં ગુણકીર્તન કરતાં.

અવધપુરીવાસીતણી સુખસંપત્તિ અપાર,
સહસ્રમુખ ના વર્ણવી શકે શેષ કદીકાળ.

(આખ્યાન)

નારદાદિ સનકાદિ મુનીશ દર્શનકાજ કોશલાધીશ,
આવે નગરમહીં સપ્રેમ વિસરે વિરતિ તેમ વ્રતનેમ.

સુવર્ણમણિથી મઢી અટારી, લાદી બહુરંગી ત્યાં ન્યારી;
પુર ચોપાસ કોટ અતિસુંદર, ઉપર કાંગરા રંગભર્યા વર.

નવગ્રહની સેના ત્યાં મળી સ્વર્ગપુરીને ઘેરી વળી;
માર્ગે રત્ન વિવિધ સોહાય, પેખી મુનિવરમન મોહાય.

ધવલ ધામ આલિંગે વ્યોમ, નીંદે કળશ ચંદ્ર ને સોમ;
ઝરૂખા સુભગ મણિથી થયા, ઘેરઘેર મણિદીપ બન્યા.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

મણિદીપ રાજે ભવનમાં, ચમકે સરસ ત્યાં ઉંબરા,
મરકત મણિજડિત સ્વર્ણની શોભે દીવાલો દિવ્ય ત્યાં;
સુવિશાળ સુંદર રમ્ય હર્મ્ય, સ્ફટિકતણાં આંગણ રચ્યાં,

પ્રતિદ્વાર સ્વર્ણકપાટ હીરાજડિત દેખાયે ઘણાં.

(દોહરા)

ચારુ ચિત્રશાળા ઘણી પ્રતિગૃહ રહી બની,
રામચરિત આલેખતી; મુનિમન મુગ્ધ કરી.

સુમનવાટિકાઓ બધે થઈ હતી તૈયાર,
વસંત પેઠે ફૂલતી લતા સુલલિત અપાર.

(આખ્યાન)

ગૂંજે મધુકર મધુ સ્વરસાથ, ત્રિવિધ વાયુ વાયે સોલ્લાસ;
વિવિધ વિહગને પાળે બાળ ઊડે બોલે મનહર વાણ.

મોર કબૂતર સારસ હંસ કરતાં શોકતણો વિધ્વંસ,
નિજ પ્રતિબિંબ ભવનમાં જુએ, ફૂંજે રસમય નૃત્ય કરે.

શુકસારિકા ભણાવે બાળ કહો રામ રઘુપતિ જનપાળ;
ચારુ સકલ વિધ રાજદ્વાર, ચૌટાં મારગ સરસ બજાર.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ના વર્ણવાય સરસ બજાર, મળે પદાર્થ અમૂલ્ય ત્યાં,
સંપત્તિ કેમ જ વર્ણવાય રમારમણ હો ભૂપ જ્યાં;
બેઠા બજાજ⁵ શરાફ વણિક અનેક દિવ્ય કુબેરશા,
નરનાર શિશુ ને વૃદ્ધ સુંદર શીલવાન સુખી બધાં.

(દોહરા)

ઉત્તરમાં સરયૂ વહે જલ નિર્મળ ગંભીર;

⁵ બજાજ - કાપડિયા

સોહે ઘાટ મનોહર, સ્વલ્પ પંક ના તીર.
ગજ બાજી કાજે કર્યા અલગ ચારુ ત્યાં ઘાટ;
પનઘટ પરમ મનોહર ત્યાં ન પુરુષની વાત.

રાજઘાટ પર સ્નાન શુભ ચારે વર્ણ કરે;
તીરે મંદિર, ઉપવનો સુંદર બધે મળે.

વિરક્ત જ્ઞાની ત્યાગરત મુનિઓ ક્યાંક વસે;
તટ પર તુલસીવૃંદનાં દર્શન થાય બધે.

પુરશોભા શે વર્ણવું, અંદર ચારુ બહાર;
વન ઉપવન અતિ અદ્ભુત તળાવ તેમજ વાવ,
અયોધ્યાપુરી પેખતાં પાતક ટળે અપાર.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

વાપી તળાવ અનૂપ ફૂલ વિશાળ સુંદર શોભતાં,
સોપાન સુખકર નીર નિર્મળ નિહાળી મુનિ મોહતાં;
બહુરંગ કંજ અસંખ્ય ખગ ફૂજે, મધુપ ગૂંજે વળી,
ઉપવન નિમંત્રે પથિકને મધુમય વિહંગસ્વરો કરી.

(દોહરા)

રામનાથ રાજા કરું પુરવર્ણન તે કેમ,
અણિમાદિક સુખસંપદા વ્યાપી ત્યાં સપ્રેમ.

*

(આખ્યાન)

જ્યાં ત્યાં જન રઘુપતિગુણ ગાય, એક જ કથા બધે કહેવાય,

ભજો પ્રણત પ્રતિપાલક રામ શોભા શીલ રૂપ ગુણધામ.
 સરસિજ લોચન શ્યામશરીર, પલક નયનસમ રક્ષે ધીર;
 ધૃતશર સુંદર ચાપ તૂણીર, સંતકંજ વનરવિ બલવીર.
 કાલકરાળ વ્યાલ ખગરાજ, મમતાહર સેવક શિરતાજ;
 લોભ મોહ મૃગ યૂથકિરાત મનસિજકરિ શાદુંલ રળિયાત.
 સંશય શોક નિબિડ તમભાનુ, દનુજગહન વનદહન કૃશાનુ;
 જનકસુતા સમેત રઘુવીર કાં ન ભજો ભંજન ભવભીર ?
 વાસના મસક હિમશા ખાસ, સદા એકરસ અજ અવિનાશ;
 મુનિરંજન ભંજન ભૂભાર તુલસીના પ્રભુ ભજો ઉદાર.

(દોહરા)

એ પ્રકાર પુરનારનર કરે રામ ગુણગાન,
 સાનુકૂળ સૌ પર રહે કાયમ કૃપાનિધાન.

(આખ્યાન)

ભાસ્કર રામપ્રતાપતણો ઉદિત જ્યારથી પ્રબળ થયો,
 પ્રકાશ પ્રગટ થયો ત્રણ લોક પામ્યા સુખ તો કોઈ શોક.
 શોક રહ્યો ત્યાં કેમ ફરી, પ્રથમ અવિદ્યાનિશા ટળી,
 છુપાયાં અઘધુવડ બધે, કામક્રોધ ના રહ્યાં કશે.
 વિવિધ કર્મ ગુણકાળ સ્વભાવ ચક્રોર પામ્યાં સુખ ન જરાય;
 મત્સર માન મોહ મદચોર કરી રહ્યા ક્યાંયે ના શોર.

ધર્મતડાગ જ્ઞાનવિજ્ઞાન પંકજ પ્રગટ્યાં બહુ રસપ્રાણ;
સુખસંતોષ વિરાગ વિવેક થયા શોક વિણ કોક ⁶ અનેક.

(દોહરા)

ભાસ્કર રામપ્રતાપનો ઉરમાં કરે પ્રકાશ,
વધે પછીનાં પ્રથમનાં ત્યારે પામે નાશ.

(આખ્યાન)

ભ્રાતાસહિત રામ એક વાર સંગ પરમપ્રિય પવનકુમાર,
સુંદર ઉપવન જોવા ગયા, તરુ કુસુમતિ સૌ પલ્લવ નવા.
સુયોગ્ય સમય ગણી ગુણવાન સનકાદિ પરમદિવ્ય મહાન,
આવ્યા બ્રહ્માનંદે લીન, જોતાં શિશુ પણ બહુકાલીન.
સાકાર બન્યા ચારે વેદ, સમદર્શી મુનિ તેમ અભેદ;
દિશાવસન શ્રેષ્ઠ વ્યસન એક સુણવી રઘુપતિલીલા છેક.

(દોહરા)

અગસ્ત્ય મુનિની પાસથી આવેલા મુનિ એ
કથા સુણીને રામની જ્ઞાન અર્પતી તે.
રામે મુનિનાં ચરણમાં પ્રેમે કર્યા પ્રણામ,
પીતાંબરને પાથર્યું દેવાને વિશ્રામ.
પવનસુતે ત્રણ બંધુસહ પ્રેમે કર્યા પ્રણામ,
મુનિ મન ના રોકી શક્યા જોતાંવેંત જ રામ,

⁶ કોક - ચક્રવાક પક્ષી

આનંદાર્ણવમાં ગયા ડૂબી અતિકૃતકામ.

(આખ્યાન)

શ્યામ શરીર સરોરૂહ લોચન સુંદરતામંદિર ભવમોચન,
અનિમેષ રહ્યા પ્રભુ નીરખી; પ્રભુ પણ નમ્યા તરત હરખી.

દશા એમની દેખી નીર નયને આવ્યાં પુલક શરીર;
પ્રભુએ બેસાડ્યા મુનિને, કહ્યાં વચન મધુ નમ્રપણે.

મુનિવર ધન્ય બન્યો હું આજ; થતો દર્શને પાતકનાશ;
ભાગ્યથકી મળતો સત્સંગ, અનાયાસ થાયે ભવભંગ.

(દોહરા)

સંતસંગ અપવર્ગનો કામીનો ભવપંથ;
કહે સંત કવિ કોવિદ શ્રુતિ પુરાણ સદગ્રંથ.

પ્રભુનાં વચનોને સુણી હરખ્યા મુનિવર ચાર,
પુલકિત તનથી સ્તુતિ રહ્યા કરી ભાવ અનુસાર.

*

૧૦. સનકાદિની સ્તુતિ

(રાગ-જય દેવી જય દેવી જય જય)

જય ભગવંત અનંત અનામય, અનઘ અનેક એક કરુણામય;
જય નિર્ગુણ જય જય ગુણસાગર, સુખમંદિર સુંદર અતિનાગર,
જય ઈન્દિરામણ જય ભૂધર, અનુપમ અજ અનાદિ શોભાભર.

જ્ઞાનનિધાન અમાન માનપ્રદ વેદપુરાણ વિહિત પાવન યશ,

તજ કૃતજ અજ્ઞતાભંજન અનેકનામ અનામ નિરંજન.
 સર્વ સર્વગત સર્વ ઉરાલય વસો, અમોને પાળો રસમય !
 દ્વંદ્વ વિપદ કાપો ભવકંઠ કરો કામમદ મમતા અંત.

(દોહરા)

પરમાનંદ કૃપાયતન પૂરણ કરતા કામ,
 પ્રેમભક્તિ અવિચળ સદા આપો અમને રામ !

(રાગ-જય દેવી જય દેવી જય જય)

આપો રામ, ભક્તિ અતિપાવન ત્રિવિધ તાપ ભવકલેશ નસાવન;
 પ્રણતકામ સુરધેનુ કલ્પતરુ, વર દો પ્રસન્ન આજ બની પ્રભુ !

ભવવારિધિ કુંભજ રઘુનાયક, સેવ્યે સુલભ સકલ સુખદાયક;
 મનનાં દારુણ દુઃખ નિવારો, દીનબંધુ સમતા વિસ્તારો.

આશ ત્રાસ ઈર્ષાદિ નિવારક વિનય વિવેક વિરતિ વિસ્તારક;
 ભૂપમૌલિમણિ મંડન ધરણી, ભક્તિ ધરો ભવસરિતાતરણી.⁷

મુનિમનમાનસહંસ નિરંતર, વંદે ચરણકમળ અજશંકર;
 રઘુકુળકેતુ સેતુ શ્રુતિરક્ષક કાળસ્વભાવ કર્મગુણભક્ષક.
 તારણતરણ હરણ સૌ દૂષણ તુલસીના પ્રભુ ત્રિભુવનભૂષણ.

(દોહરા)

સ્તુતિ એ વિધ પ્રેમે કરી વંદી વારંવાર
 બ્રહ્મલોકમાં મુનિ ગયા અતિ અભીષ્ટ વરસાથ.

⁷ તરણી - નૌકા

*

૧૧. સંત અસંતનાં લક્ષણ

રામને કર્યા બંધુએ પ્રેમે પછી પ્રણામ,
પ્રશ્ન પૂછવા ચાહતા કિન્તુ હાર્યા હામ.

પ્રભુમુખની વાણી સુણી કરવા ભ્રમનો નાશ,
ભરતે માગી મદદને હનુમંત તણી ખાસ.

બોલ્યા પ્રભુ, મુજમાં તથા ભરતમાં નથી ભેદ;
ભરતે રામચરણ તરત પકડ્યાં છોડી ખેદ.

કહ્યું, નાથ સંદેહ ના સ્વપ્ને શોક ન મોહ;
કૃપા આપીને એ બધી કૃપાનંદ સંદોહ !

કરું ધૃષ્ટતા એક હું સેવક બનતાં આજ,
સેવક સુખદાતા તમે રાખો મારી લાજ,

વેદપુરાણે સંતના મહિમાને ગાયો,
તમેય મહિમા તેમનો સ્વમુખે જ વખાણ્યો.

લક્ષણ સઘળાં એમનાં સુણવા હું માગું;
જ્ઞાનનિપુણ ઉપદેશ દો, જડતાથી જાગું.

કૃપાસિંધુ ગુણધામ હે પ્રણતપાલ શ્રીરામ,

સંત અસંતતણા કહો મુજને ભેદ તમામ.

રામ વદ્યા અગણિત કહ્યાં લક્ષણ સંતતણા,
શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં વિખ્યાત છે, સંતે કહ્યાં ઘણાં.

વર્તન સંત-અસંતનું કુઠાર ચંદન જેમ;
કુઠાર કાપે તોય દે ચંદન ગંધ સપ્રેમ.

સુરશિર પર તેથી ચઢે સૌને પ્રિય શ્રીખંડ;
બાળી અનલે પરશુને પીટીને દે દંડ.

(આખ્યાન)

વિષય-અલંપટ શીલગુણાકર, પરદુઃખ દુઃખસુખ સુખ પેખી પર;
સમ અભૂતરિપુ વિમદ વિરાગી, લોભ ક્રોધ ભય ચિંતા ત્યાગી.

ક્રોમળચિત્ત દીન પર દયા, ભક્ત કર્મમનવચને થયા;
માનપ્રદ છતાં સ્વયં અમાન સંતો તે મુજ પ્રાણ સમાન.

વિગતકામ મુજ નામપરાયણ, શાંતિ વિરતિ વિનતી મુદિતાયન;
સરળતા સકળ પ્રત્યે પ્રેમ દ્વિજપદપ્રીતિ વિમળતા તેમ.

જેનામાં સૌ લક્ષણ એ સંત સદા કહેવાયે તે;
શમદમ નિયમ નીતિ ન તજે, કટુક વચન ના કદી ભજે.

નિંદા-સ્તુતિ સરખાં ગણે, મમતા મુજ પદકંજ;

તે સજ્જન મમ પ્રાણપ્રિય, ગુણમંદિર સુખપુંજ.

કહું અસંત સ્વભાવને, દુઃખદ એમનો સંગ,
સ્વપ્ને પણ કરવો નહીં, સોમલ અંગેઅંગ,

(આખ્યાન)

ખલહૃદયે સંતાપ વિશેષ, પર સંપદથી જલે હમૈશ;
પરનિંદાથી હરખે એમ નિધિ પામ્યા હો પથમાં જેમ.

કામ ક્રોધ મદ લોભ પ્રતીક નિર્દય કપટી કુટિલ મલિન;
અકારણ કરે સૌથી વેર હિત કરતાનું અહિત સવેળ.

જૂઠ ગ્રહે ને જૂઠ જ દે જૂઠ કરે ને જૂઠ કહે;
બોલે મધુર બનીને મોર ખાય સર્પ પણ હૃદય કઠોર.

(દોહરા)

પરદ્રોહી પરદારરત પરધન નિંદાવાદ,
માનવ રૂપે અસુર એ પામર પાપી સાચ.

લોભી શિશ્રોદર પર યમપુરથી ન ડરે,
સુણી શ્રેષ્ઠતા અન્યની મૃત્યુ વિના જ મરે.

વિપત્તિ દેખી અન્યની નૃપસમ સુખી બને;
કામી ક્રોધી સ્વાર્થરત કુળના શત્રુ ઠરે.

માતપિતા ગુરુ વિપ્રને માને સેવે ના,

સ્વયં નાશ પામી કરે નાશ અન્યનો હા !

મોહવશ બની અજ્ઞ એ પરનો દ્રોહ કરે;
કથા ભજન સત્સંગમાં મન ના લેશ ઠરે.

અવગુણસાગર મંદમતિ નિંદક વેદતણા,
પરધનરત દંભી શઠ, સજે સુવેશ ઘણા.

એવા અધમ મનુજ નહીં સતયુગ ત્રેતામાં,
અલ્પ દ્વાપરે ટોળલે કિન્તુ કલિયુગમાં.

પરહિત સરખો ધર્મ ના પરપીડા સમ પાપ,
નિર્ણય વેદપુરાણનો જાણે બુધજન આપ.

નરશરીર ધારી ધરે બીજાને જે પીડ,
સહન કરે તે સર્વદા અતિકરાળ ભવભીડ.

મોહસ્વાર્થવશ જે જનો પાતક વિવિધ કરે,
નષ્ટ કરે પરલોક તે આપોઆપ મરે.

કર્મફળ શુભાશુભ ધરું કાળ બનીને હું;
ભજે વિવેકી જેમણે જગ દુઃખયુક્ત ગણ્યું.

શુભાશુભ ફળો અર્પતા કર્મોને ત્યાગી,

સુરનર મુનિનાયક મને ભજે બની રાગી.

સંત-અસંતતણા ગુણો વિવિધ વર્ણવ્યા મેં,
સમજી લેજે એમને પડે ન ભવમાં તે.

માયાકૃત છે જગતમાં ગુણ ને દોષ અનેક;
ગુણ જોવા ના ઉભયને, જોવા એ અવિવેક.

પ્રભુનાં વચનોને સુણી થયો ઉમંગ અપાર,
વાધ્યો પ્રેમ, વિનય કર્યો સૌએ વારંવાર.

કરતા લીલા અવનવી એમ સદાયે રામ;
ગાતા પુનિત ચરિત્રને નારદ સુખે તમામ,

બ્રહ્મલોકમાં તે સુણી બ્રહ્મા તૃપ્ત થતા,
વારંવાર જણાવતા કહેવા રામકથા.

બ્રહ્મનિષ્ઠ સનકાદિ સૌ સમાધિને વિસરી,
સુણતા સાદર મુનિતણાં વખાણ રોજ કરી.

મુક્ત બ્રહ્મરત પણ સુણે ચરિત તજીને ધ્યાન,
કરે કથાની રતિ નહીં ઉર એનું પાષાણ.

*

૧૨. રામનો સદૃષ્ટિ

(ચોપાઈ)

એક વાર શ્રીરામે બોલાવ્યા, ગુરુ વિપ્ર ને પુરવાસી આવ્યા;

બોલ્યા ભક્ત ભવભંજન ત્યારે, સુણો વચનોને મારાં પ્યારે.
 લાવી મમતા ઉરે નવ બોલું, નીતિ છોડીને હૈયું ના ખોલું;
 નથી પ્રભુતા અહંતા ના કાંઈ, વર્તો યોગ્ય માનો તેમ ભાઈ !
 તે જ સેવક મુજ અતિપ્યારો માને આદેશ પૂર્ણ જે મારો;
 મારાં વચનો અયોગ્ય જણાય સુણો સંકોચે તો ના જરાય.
 મહાભાગ્યે માનુષ તન મળિયું સુરદુર્લભ ગ્રંથોએ ગણિયું;
 ધામ સાધનનું મોક્ષદ્વાર, કર્યો પરલોકનો ના સુધાર.

(દોહરા)

તે પરત્ર દુઃખ પામતાં શિર ફૂટી પસ્તાય;
 કાળકર્મ ને ઈશને દોષ ધરે નિરુપાય.

આ તનનું ફળ વિષય ના; સ્વલ્પ સ્વર્ગના ભોગ,
 અંતે દુઃખદાયક બને મટતાં સુખનો યોગ.

નરતન પામી વિષયમાં મનને જોડે જે,
 અમૃતને બદલે ગ્રહે વિષને માનવ તે.

(ચોપાઈ)

જે લે ગુંજાને પારસ ખોઈ તેને જ્ઞાની કહે નવ કોઈ;
 ચાર ખાણ^૮ ને લક્ષ ચોરાસી યોનિ જીવ ભમે અવિનાશી.
 ફરે માયાથી કર્મે પ્રેરાઈ કાળગુણ ને સ્વભાવે ઘેરાઈ;

^૮ ચાર ખાણ - અંડજ, સ્વેદજ, જરાયુજ, ઉદભિજ્જ

ક્યારે કરુણા કરી નરદેહ આપે ઈશ એને કરી સ્નેહ.

નરદેહ ભવસિંધુવહારુ કૃપા મારી મરુત શુભ જાણ;
ગુરુ નાવિક એના મહાન, થયાં સાધન સુલભ બધાંય.

(દોહરા)

જે ન તરે ભવસાગર સાધન પામી એ,
આત્માને પોતે હણે અજ્ઞ કૃતઘ્ની તે.

*

(આખ્યાન)

યહો અહીં પરલોકે સુખ વચન અનુસરો તો મુજ ઉચ્ચ;
સુલભ સુખદ સાધન આ ભ્રાત, ભક્તિ શુચિ પુરાણ શ્રુતિખ્યાત.

જ્ઞાન અગમ ને વિધન અપાર કઠિન ન કો મનનો આધાર;
કષ્ટથકી કોઈ પ્રાપ્ત કરે, ભક્તિહીન તે પ્રિય ન મને.

ભક્તિ સ્વતંત્ર સકળ સુખખાણ, સત્સંગથકી પામે પ્રાણ;
પુણ્યપુંજ વિણ મળે ન સંત, સત્સંગ કરે સંસૃતિ અંત.

પુણ્ય એક જગમાં ભૂદેવ મનક્રમવચન વિપ્રપદસેવ;
પ્રસન્ન એના પર મુનિદેવ ને છળ તજી કરે દ્વિજસેવ.

(દોહરા)

ગુપ્ત અન્ય અભિપ્રાયને કહું જોડતાં હાથ,
શંકર ભજન વિના મળે ના મુજ ભક્તિસાથ.

(આખ્યાન)

ભક્તિપથે છે કયો પ્રયાસ, યોગ ન જપ તપ મખ ઉપવાસ;
કુટિલતા નહીં સરલ સ્વભાવ યથાલાભ સંતોષ સદાય.
મારો દાસ અન્યની આશ કરે તો ઉત્તમ ના વિશ્વાસ;
વાત વધારીને શું કહું, એવા વશ વર્તનને રહું.

વેર ન વિગ્રહ આશ ન ત્રાસ, સુખમય એને સૌ અવકાશ;
અનારંભ અનિકેત અમાન અનઘ અરોષ દક્ષ વિજ્ઞાન.

પ્રીત સદા સજ્જન સંસર્ગ, તૃણસમ વિષય સ્વર્ગ અપવર્ગ;
આગ્રહ ભક્તિતણો દૃઢ કરે, શઠતા તર્ક વિતર્ક હરે.

(દોહરા)

મમ ગુણગ્રામ નામરત, નવ મમતા મદ મોહ,
તેનું જાણે તેજ સુખ પરાનંદ સંદોહ.

સુણી સુધાસમ શબ્દને સૌએ કર્યા પ્રણામ;
માતતાત ગુરુ પ્રાણપ્રિય આપ જ બંધુ કૃપાળ.

(આખ્યાન)

તન-ધનધામ તમે જ અમારા શરણાગત સંકટ હરનારા,
હિતકારક કોણ કહે આમ, પિતૃ સ્વાર્થરત હોય સકામ.

હેતુરહિત ઉપકારી બે તમે તમારા ભક્ત જગે;
સ્વાર્થી મિત્ર સકળ જગમાંહ્ય, પરમાર્થતણો ભાવ ન ક્યાંય.

(દોહરા)

પ્રેમભર્યા વચનો સુણી પ્રસન્ન રામ થયા;
 વર્ણવતાં પ્રભુની કથા સૌ નિજ ભવન ગયા.
 અવધતણાં વાસી બધાં ધન્ય કૃતાર્થ અનૂપ;
 બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદધન રઘુનાયક જ્યાં ભૂપ.

*

મુનિ વસિષ્ઠ શ્રીરામની પાસ પછી આવ્યા,
 ચરણામૃત લેતાં તરત રામે સત્કાર્યા.

બોલ્યા મુનિ, વિનતી સુણો કૃપાસિંધુ શ્રીરામ,
 મોહ તમારા થાય છે વર્તનથી અભિરામ.

અનંત મહિમા આપનો વેદ જાણતા ના,
 કેમ કરી વાણી કહે મારી તેને આ ?

પુરોહિતપણું નીચ છે નીંદે વેદપુરાણ,
 તેથી તેમાં ના ગયું સહેજે મારું ધ્યાન.

બ્રહ્માએ મુજને કહ્યું, લાભ થશે ભારે,
 રઘુકુળભૂષણ નૃપ થશે પરમાત્મા જ્યારે.

ત્યારે વિચાર મેં કર્યો, યોગ યજ્ઞ વ્રત દાન,
 થાય જેમને કાજ તે મળશે જગના પ્રાણ.

(આખ્યાન)

જપતપ નિયમ યોગ નિજધર્મ શ્રુતિસંમત અનેક શુભકર્મ,

જ્ઞાન દયા દમ તીરથસ્નાન ધર્મ કહે જે શ્રુતિ વિદ્વાન.
 આગમ નિગમ પુરાણ અનેક શ્રવણ મનનનું ફળ પ્રભુ એક,
 પદ પંકજની પ્રીતિ અખંડ, સાધનનું એ સુફળ અનંત.
 મળ ધોવાથી મળ શું જાય, જળ મથવાથી કે ધૃત થાય ?
 પ્રેમ ભક્તિ જલ વિણ રઘુરાય મળ આભ્યંતર લેશ ન જાય.
 એ સર્વજ્ઞ તજ ને પંડિત વિજ્ઞાની ગુણધામ અખંડિત,
 દક્ષ સકળ લક્ષણયુત એ જ જેને પદસરોજરતિ સ્હેજ.

(દોહરા)

માગું વરને એક હું, નાથ કૃપાથી દો,
 જન્મ જન્મ પ્રભુપદકમળ ઘટે પ્રેમ ના હો !

*

(આખ્યાન)

એમ કહી મુનિ ઘેર પધાર્યા, કૃપાસિંધુ મનને અતિ ભાવ્યા;
 મારુતિસુત ભરતાદિક ભ્રાત રઘુપતિએ લેતાં નિજ સાથ.
 કર્યું નગરની બહાર પ્રયાણ, ગજ રથ મંગાવ્યા તત્કાળ;
 પ્રશંસા કરી ભેટ કર્યા મનપસંદ સ્મિત સહિત ધર્યા.
 થયા શ્રમિત પ્રભુ શ્રમ હરનારા, ગયા આમ્રવનમાં તત્કાળ,
 વસ્ત્ર પાથર્યું ભરતે એક, બેઠા શાંતિ સહિત પ્રભુ છેક.
 પુલકિત તન લોચન જલ સાથ હનુમાન કરે પંખો હાથ;

કોણ એમના સમ બડભાગ કરતા રામચરણનો રાગ,
પ્રીત જેમની સેવા તેમ પ્રભુએ કહી સ્વમુખ સપ્રેમ.

(દોહરા)

નારદમુનિ એ અવસરે આવ્યા ધારી બીન,
ગાવા લાગ્યા રામની સુંદર કીર્તિ નવીન.

(ભજ ગોવિંદ ભજ ગોવિંદ)

પેખો પ્રેમે પંકજલોચન કૃપાદૃષ્ટિથી શોકવિમોચન;
નીલકમળસમ શ્યામ કામચરિ હૃદયકંજ મકરંદ મધુપ હરિ !

જાતુધાન સેનાબળભંજન, મુનિસજ્જનરંજન અઘગંજન;
ભૂસુરધાન્ય નવલ વાદળમય અશરણશરણ દૈન્યહર નિર્ભય.

ભુજબલ વિપુલ ભાર જગ ખંડિત, ખરદૂષણ વિરાધ વધ પંડિત;
રાવણારિ સુખરૂપ ભૂપવર, જય દશરથકુળ કુમુદ સુધાકર.

સુયશ પુરાણવિદિત નિગમાગમ, સ્તવતા સુરમુનિ સંતસમાગમ;
કારુણીક મિથ્યામદખંડન, કુશળ કૃતાર્થ અવધના મંડન.
કલિમલ મથન નામ મમતાહન રક્ષો હે પ્રભુ સદા પ્રણતજન.

(દોહરા)

પ્રેમસહિત મુનિ નારદ સ્તવી રામ ગુણગ્રામ,
શોભાસિંધુ ઉરે ધરી પહોંચ્યા વિધિના ધામ.

(આખ્યાન)

કથા કહી અત્યંત રસાળ રધુવરની મુજ મતિ અનુસાર;
રામચરિત શતકોટિ અપાર શ્રુતિ શારદા ન પામે પાર.

રામ અનંત ગુણોય અનંત જન્મ કર્મ ને નામ અનંત;
જલકણ રજગણ ગણી શકાય ચરિત તોય સંપૂર્ણ ન થાય.
વિમળ કથા હરિપદને ધરે, અવિચળ ભક્તિ પ્રગટ ને કરે;
રામકથા મેં સુંદર કહી ભુશુંડિમુખથી અદ્ભુત વહી.

અલ્પ રામગુણ આજ કહ્યા, કોઈયે નવ પૂર્ણ લહ્યા;
સુણી કથાને હરખ્યો પ્રાણ, પ્રગટી અતિ વિનીત મૂઢ વાણ.

(દોહરા)

કૃપાયતન પામી કૃપા ધન્ય થયો મુજ પ્રાણ,
પ્રભુપ્રતાપ જાણ્યો, મટ્યો મનનો મોહ મહાન.

મુખચંદ્રથકી વરસતી કથાસુધા રઘુવીર,
મન તૃપ્તિ ના પામતું શ્રવણપુટે પી ધીર.

*

૧૩. કાકભુશુંડિની કથા

(આખ્યાન)

સુણતાં રામચરિત્ર ધરાય રસ તે જાણે વધુ ન જરાય;
જીવનમુક્ત મહામુનિ જે હરિગુણ સુણે નિરંતર તે.

ભવસાગર તરવાનો ભાવ તેને રામકથા દૃઢ નાવ;
વિષયીને પણ હરિગુણગ્રામ શ્રવણસુખદ મનને અભિરામ.

શ્રવણવંત એવો છે કોણ રામચરિત પ્રિય જે ના હોય,
જડ નાશક પોતાનો જે રામકથારસ ના લે તે.

રામચરિતમાનસનું ગાન સુણી મેળવ્યું મધુરસપાન;
કાકભુશુંડિ મુખેથી વહી કથા ગરુડને મધુર મળી.

(દોહરા)

વિરતિ જ્ઞાન વિજ્ઞાન દૃઢ રામચરણ અતિનેહ,
કાગશરીરે ભક્તિરસ, થાય પરમ સંદેહ.

સહસ્ર નરમાં હોય કો એક ધર્મવ્રતવાન,
કોટિ ધર્મવાનોમહીં કોઈ હોય મહાન.

વિષયવિમુખ વૈરાગ્યરત; કોટિ વિરક્તોમાં,
પામે સમ્યક્ જ્ઞાનને કોઈ વિરલ મહા.

કોટિ જ્ઞાનવાનોમહીં જીવનમુક્ત વળી,
કોઈ એક બની શકે, ભાગ્યે શકે મળી.

સહસ્ર જીવનમુક્તમાં વિરક્ત સૌ સુખખાણ,
ધર્મશીલ જ્ઞાની પરમ પરમાત્મારત પ્રાણ,

દુર્લભ સંસારે સદા, મળે ના મળે કે;
એ સૌમાં પણ દુર્લભ રામભક્તિરત તે.

મદમાયા પર ભક્તિ તે પ્રાપ્ત કરી કાગે,
કેવી રીતે વર્ણવો મુજને અનુરાગે.

રામપરાયણ જ્ઞાનરત ગુણાગાર મતિધીર,

ભુશુંડિને ક્યાંથી મળ્યું પ્રાકૃત કાગશરીર ?

પવિત્ર સુંદર પ્રભુચરિત મળ્યું કાગને કેમ;
કામારિ કહો તે વળી તમે સાંભળ્યું જેમ.

(આખ્યાન)

ગરુડ પરમ જ્ઞાની ગુણધામ હરિનિકટનિવાસી કૃતકામ,
મુનિનિકર તજી કેમ ગયા, કાગે વચનો કેમ કહ્યાં ?

સંવાદ થયો કેમ કહો, ઉભય હરિતણા ભક્ત અહો;
ઉમાતણી એ સુણતાં વાણ શંકર બોલ્યા પ્રભુપદધ્યાન.

ધન્ય સતી પાવન મતિ પ્રાણ રઘુપતિચરણ પ્રીતિ બળવાન,
કહું પવિત્ર પરમ ઈતિહાસ કરે શોક ભ્રમ શંકા નાશ.

(દોહરા)

સુણતાં એને ઊપજતો રામચરણ વિશ્વાસ,
ભવસાગર માનવ તરે સહેજે વિના પ્રયાસ.

ગરુડે ભુશુંડિને હતા પૂજ્યા પ્રશ્નો એમ,
સાદર સુણો કથા બધી પ્રગટાવીને પ્રેમ.

કથા મેં સુણી કેમ તે ઈતિહાસ કહું હું,
નામ પ્રથમ અવતારનું સતી થયું મધુરું.

(ચોપાઈ)

દક્ષયજ્ઞે થતાં અપમાન તમે ક્રોધે તજી દીધો પ્રાણ,

કર્યો સેવકે યજ્ઞનો ભંગ, જાણો સઘળો પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ.

મારા મનમાં થયો શોક ભારે, થયો વ્યથિત વિયોગથી ત્યારે;
જોતાં વનગિરિ સરિત તડાગ ફરતો વનમાં હું પામી વૈરાગ્ય.

નીલ શૈલ સુંદર અતિ એક ગિરિ સુમેરુની ઊતરે છેક,
ચારુ સ્વર્ણશિખર તેનાં ચાર, થયો જોતાં આનંદ અપાર.

વટ પિપ્પલ પીપર આમ્ર વૃક્ષ પ્રત્યેક શિખરે વિશાળ,
સોહે સુંદર સર એક એમાં દિવ્ય મણિમય સોપાનો જેનાં.

(દોહરા)

શીતળ અમલ મધુર જલ, જલજ વિપુલ બહુરંગ,
ફૂજે કલરવ હંસગણ, ગૂંજે મંજુલ ભુંગ.

(ચોપાઈ)

એ જ ગિરિમાં વસે ખગ એક, નાશ એનો ના કલ્પાંતે છેક;
મોહ મનોજ અને અવિવેક માયાકૃત ગુણદોષ અનેક.

રહ્યા વ્યાપી સકળ જગમાંહી, પહોંચે ગિરિની નિકટ તે નાહીં;
ભજે હરિને વસી ત્યાં કાગ દિનરાત સહિત અનુરાગ.

ધ્યાન પિપ્પલ તરુએ ધરે છે, જપ પીપલ વૃક્ષે કરે છે,
પૂજા માનસ આમ્રની છાંચે, કામ ભજન વિના નવ કાંચે.

વટવૃક્ષે કથાના પ્રસંગ સુણવા આવે વિભિન્ન વિહંગ;

રામચરિત વિચિત્ર રસાળ, કરે સાદર સ્નેહથી ગાન.

સુણે સકળ સન્મતિના મરાલ વસે શાંત પ્રસન્ન જે તાલ;
જ્યારે કૌતુકને મેં જોયું થયો આનંદ ને મન મોહ્યું.

(દોહરા)

મરાલ તન ધારી કર્યો થોડો મેં ત્યાં વાસ,
સાદર રઘુપતિગુણ સુણી પહોંચ્યો ને કૈલાસ.

*

ભુશુંડિ સાથે ગરુડનો થયો કેમ મેળાપ,
કથા કહું તે શુભ હવે શમાવતી સંતાપ.

(ચોપાઈ)

કીધી રણમાં રઘુનાથે કીડા તેને યાદ કરી થાય પીડા;
હાથે મેઘનાદના બંધાયા, રક્ષા માટે ગરુડ ત્યાં પધાર્યા.

કાપી બંધ ગયા ઉરગાદ, પ્રગટયો પ્રાણે પ્રચંડ વિષાદ;
પ્રભુબંધન સ્મરતાં અપાર કરવા લાગ્યા એ ભ્રાંત વિચાર.

બ્રહ્મ વ્યાપક વિરજ વાગીશ માયામોહથી પર વળી ઈશ,
લીધો એમણે છે અવતાર છતાં દેખાયો ના મને સાર.

(દોહરા)

છોડે ભવબંધનથકી નરને જેનું નામ,
બાંધ્યા તુચ્છ નિશાયરે નાગપાશ તે રામ.

મનને સમજાવ્યું છતાં ભ્રમ ના દૂર થયો,
જ્ઞાન થયું ના, તર્કથી ઘેરો મોહ બન્યો.

(ચોપાઈ)

ગયા વ્યાકુળ દેવર્ષિ પાસ, કહ્યો સંશય ચિત્તનો ખાસ;
થઈ અનુકંપા એમને ત્યારે, કહ્યું માયા તે પ્રભુની ભારે.

મન જ્ઞાનીતણાં જે હરે છે મિથ્યા મોહથકી ને ભરે છે,
જેણે નયવ્યો મને બહુ વાર માયા વ્યાપી તે તમને અપાર.

મહામોહ વ્યાપ્યો તમને જે મારા ઉપદેશે મટશે નહીં તે,
પહોંચો ચતુરાનન પાસ ખગેશ, કરો આપે જે મુજબ આદેશ.

(દોહરા)

ચાલ્યા દેવર્ષિ કહી કરતાં પ્રભુ ગુણગાન,
હરિમાયા બળ વર્ણવી વારંવાર સુજાણ.

બ્રહ્માને ગરુડે કહી શંકા પોતાની,
વંદી રઘુવરને તરત મહિમાને જાણી,

કરવા લાગ્યા શાંતિથી વિસ્મય સહિત વિચાર,
પ્રભાવ પ્રભુમાયાતણો સાચેસાચ અપાર.

કવિ કોવિદ જ્ઞાની બધા માયાવશ ફરતા,
નચાવ્યો મને પણ પૂરા મોહમુગ્ધ કરતાં.

મોહ ગરુડને થાય તો એમાં વિસ્મય ના;
 મહાદેવ જાણે સદા રઘુપતિનો મહિમા.
 મળો શંભુને થાય તો શંકાકેરો નાશ;
 ગરુડ સુણી એ શબ્દને આવ્યા મારી પાસ.

ચરણે મસ્તક મૂકતાં શંકા મને કહી;
 કહ્યું મેં તમે માર્ગમાં મુજને રહ્યા મળી.

કુબેરને મળવા કર્યું આજે મેં પ્રસ્થાન,
 રઘુપતિ મહિમાનાં કરું પળમાં કેમ વખાણ ?

(ચોપાઈ)

દીર્ઘકાળ કર્યે સત્સંગ થાય સકળ સંશયનો ભંગ,
 કથા હરિતણી એમાં ગવાય, રામમહિમા જ સઘળે છવાય.

આદિમધ્ય ને અંતમાં રામ પ્રતિપાદ્ય કેવળ ભગવાન,
 એવી હરિકથા રોજ જ્યાં થાય, સુણતાં ચિત્ત કદી ના ધરાય.

તમે જાવ ત્યાં સત્વર કેમે, શંકા સકળ શમાવી દો પ્રેમે;
 થશે રામચરણમાં સ્નેહ એમાં લેશ નથી સંદેહ.

(દોહરા)

વિણ સત્સંગ ન હરિકથા વળી મોહનો નાશ,
 મોહ મર્યાવિણ થાય ના રાગ રામનો ખાસ.

*

(આખ્યાન)

મળે ન રામ વિના અનુરાગ કર્યે યોગ તપ જ્ઞાન વિરાગ,
ઉત્તરમાં સુંદર ગિરિ નીલ ત્યાં રહે કાકભુશુંડિ સુશીલ.
રામભક્તિ પથ પરમપ્રવીણ જ્ઞાની ગુણનિધિ બહુકાલીન;
કહે રામની કથા સદા, સાદર સુણે વિહંગ બધાં.

સુણી મધુર હરિનાં ગુણગાન કરો મુક્ત મોહથકી પ્રાણ;
પ્રસન્ન મનથી ચાલ્યા તે ચરણે શીશ નમાવીને.

હર્યો એમનો નવ મેં ખેદ રામકૃપાનો જાણી ભેદ;
પ્રગટેલું પૂર્વે અભિમાન હણવા ચાહે કૃપાનિધાન.

રાખ્યા એથી નિકટ નહીં સમજે ખગ ખગવાણ સહી;
પ્રભુમાયા બળવંત અહો, મોહિત કોણ થયો ન કહો.

(દોહરા)

જ્ઞાની ભક્તશિરોમણિ પ્રભુના પાર્ષદ પ્રાણ,
મોહ્યા તે પણ; નર કરે પામર કેમ ગુમાન ?

શિવવિરંચિ મોહિત કરે કોણ તો પછી આન,
એવું જાણી મુનિ ભજે માયાપતિ ભગવાન.

*

૧૪. કાકભુશુંડિનો સત્સંગ

(આખ્યાન)

ગયા ગરુડ જ્યાં વસે ભુશુંડ નિર્મળમતિ હરિભક્તિ અખંડ;
દેખી શૈલ પ્રસન્ન થયા, માયા મોહ શોક સહુ ગયાં.

સરમાં સ્નાન કરી જલપાન વટતરુ પહોંચ્યા પુલકિત પ્રાણ;
 વૃદ્ધ એકઠાં થયાં વિહંગ રામચરિત સુણવા સાનંદ.
 કથારંભનો સમય થયો ગરુડ ગયા ત્યાં તરત અહો;
 આવ્યા જોઈને ખગરાજ હરખ્યા ભુશુંડિ સહિત સમાજ.

સાદર સ્વાગત કર્યું મહાન, આસન આપ્યું પુલકિત પ્રાણ,
 પૂજા કરી સહિત અનુરાગ મધુર વચનને બોલ્યા કાગ.

(દોહરા)

દર્શન પામીને બન્યો કૃતાર્થ હું ખગરાજ,
 આજ્ઞા આપો અનુસરું, પ્રભુ આવ્યા શે કાજ ?

સદા કૃતાર્થ સ્વરૂપ છો, વચનો વદ્યા ખગેશ,
 જેમની કરે સાદર સ્તુતિ શ્રીમુખે મહેશ.

આગમનતણો હેતુ તો જોતાં સિદ્ધ થયો,
 આશ્રમ પેખી મોહભ્રમ સંશય તથા ટળ્યો.

(આખ્યાન)

સુણવી રામકથા અતિપાવન સદા સુખદ દુઃખપુંજન સાવન,
 કહો હવે એને સપ્રેમ, વિનવું કરો સર્વનું ક્ષેમ.

સુણી ગરુડની ગિરા વિનીત સરળ સ્નેહમય સુખદ પવિત્ર,
 થયો ઉરમહીં પરમ ઉમંગ કહી કથાને રસે અભંગ.

રામચરિતસર પ્રથમ કહ્યું, અતિઅનુરાગે નામ ધર્યું,

નારદમુનિનો મોહ અપાર વળી કહ્યો રાવણ અવતાર.

(દોહરા)

પ્રભુઅવતાર કથા કહી બાળચરિત્રતણી,
ઋષિ આગમન વિવાહને લીધો રસે વણી.

(આખ્યાન)

પછી રામઅભિષેક પ્રસંગ, નૃપનાં વચન રાજ્ય રસભંગ,
નગરજનોનો વિરહ વિષાદ, કહ્યો રામ-લક્ષ્મણ સંવાદ.

બિપિનગમન કેવટ અનુરાગ, પાર સુરસરી વાસ પ્રયાગ;
વાલ્મીકિ પ્રભુનાં મિલન વખાણ, વસ્યા ચિત્રકૂટે ભગવાન.

સચિવ આગમન નૃપતનત્યાગ, ભરતપ્રવેશ પ્રબળ અનુરાગ;
નૃપક્રિયા કરી પુરજન સાથ ભરત ગયા રઘુપતિની પાસ.

રઘુપતિએ બહુ સમજ ધરી, ફર્યા પાદુકા સહિત વળી;
ભરતવાસ સુરપતિ સુતપાપ, પ્રભુ મુનિ અત્રિતણો મેળાપ.

(દોહરા)

વિરાધવધ જેવી રીતે દેહ તજ્યો શરભંગ,
સુતીક્ષ્ણ પ્રેમ કહ્યો અને પ્રભુ અગસ્ત્ય સત્સંગ.

દંડકવન પાવન કર્યું, સખ્ય જટાયુતણું,
પંચવટી વસતાં હર્યું મુનિનું કષ્ટ ઘણું.

(આખ્યાન)

લક્ષ્મણને ઉપદેશ અનૂપ, શૂર્પણખાને કરી કુરૂપ;
 ખરદૂષણવધ તણાં વખાણ, થયું દશાનનને એ ભાન.
 દસકંધર મારીય સલાહ, કર્યો હરણનો જેમ ઉપાય,
 માયા સીતાહરણ કર્યું, વિરહદુઃખ રઘુપતિને થયું.

ક્રિયા જટાયુતણી શુચિ કરી, કબંધ વધ શબરીગતિ ધરી;
 વિરહમહીં ડૂબ્યા રઘુવીર, ગયા પછીથી સરવરતીર.

(દોહરા)

પ્રભુ નારદ સંવાદ ને મારુતિ મિલન પ્રસંગ,
 મૈત્રી મધુ સુગ્રીવની, વાલિપ્રાણનો ભંગ.

રાજતિલક સુગ્રીવને શૈલ પ્રવર્ષણવાસ,
 વર્ણન વર્ષા શરદનું, રામરોષ કપિત્રાસ

કપિપતિના આદેશથી સીતાજીની ખોજ,
 કરવા વાનર ઉપડ્યા વિવિધ દિશામાં રોજ,
 વિવરપ્રવેશ કહી કહ્યો સંપાતીનો બોધ.

(આખ્યાન)

સુણી કથાને પવનકુમાર કરી ગયા અર્ણવને પાર;
 પ્રવેશ પુરમાં કપિએ કરી વૈદેહીને ધીરજ ધરી.

અશોકવનને ઉજ્જડ કર્યું મળી દશાનન પુરને દહ્યું;
 કપિસહ પહોંચી રઘુપતિ પાસ કુશળ કહ્યા સીતાના ખાસ.

સૈન્યસમેત જેમ રઘુવીર ગયા પહોંચી સાગરતીર;
વિભીષણ મિલન સાગરદમન, કર્યું કથાનું રસથી કથન.

(દોહરા)

સેતુ રચી સેના પછી ઊતરી સાગરપાર,
દૂત બની પુરમાં ગયા દુર્જય વાલિકુમાર.

રાક્ષસ વાનર યુદ્ધનું વર્ણન વિવિધ પ્રકાર,
કુંભકર્ણ ધનનાદનાં બળ પૌરુષ સંહાર.

નિશિચરનિકર મરણ તથા રઘુપતિ રાવણ જંગ,
રાવણવધ સ્ત્રીશોક ને સુરનો હર્ષ અનંત.

મિલન રામસીતાતણું, રાજ્ય વિભીષણને,
દેવોની સ્તુતિ વર્ણવી થયેલ મધુરમને.

કપિસમેત પુષ્પકમહીં કૃપાધામ શ્રીરામ,
ચાલ્યા અવધદિશામહીં કરવાને કૃતકામ.

નગર પધાર્યા રામ તે ચરિત પવિત્ર કહ્યું,
રાજ્યાભિષેક રામનો વદતાં હૈયું દ્રવ્યું.

સુણી કહ્યું ગરુડે મટી શંકા સર્વ હવે,
પ્રેમ રામપદનો મળ્યો અનુગ્રહથકી મને.

પ્રભુબંધન દેખી મને અતિશય વ્યાપ્યો મોહ,
વ્યાકુળ કેમ બની ગયા ચિદાનંદ સંદોહ.

(આખ્યાન)

ચરિત નીરખતાં નર અનુસાર સંશય મુજને થયો અપાર;
થયું પરમ એથી કલ્યાણ, વરસ્યા અનુગ્રહ કૃપાનિધાન.

અતિસંતપ્ત તાપથી જે તરુછાયાસુખ સમજે તે;
મોહ થાત મુજને ના જો મળત તમારો સંગ ન તો.

હરિની કથા સુણત તો કેમ તમે કહી બહુવિધ સપ્રેમ;
નિગમાગમ પુરાણ મત એ જ કહે સિદ્ધમુનિ ના સંદેહ.

કૃપાદૃષ્ટિ જો રઘુપતિ કરે પરમ સંત તો તેને મળે;
રામકૃપાથી દર્શન મળ્યું સંશયકેરું તિમિર ટળ્યું.

(દોહરા)

વિહંગપતિ વાણી સુણી સહિત વિનય અનુરાગ,
પુલકિત તન લોચન સજલ હરખ્યા અતિશય કાગ.

શ્રોતા સુમતિ સુશીલ શુચિ કથારસિક હરિદાસ,
પામી ગુપ્ત રહસ્યનો સજ્જન કરે પ્રકાશ.

કાકભુશુંડિ વદ્યા પછી પ્રેમભર્યા હૃદયે,
કૃપાપાત્ર છો રામના મારા પૂજ્ય તમે.

(ચોપાઈ)

નથી સંશય મોહ કે માયા, કરતાં કરુણા મારી પાસે આવ્યા;
 રામે મોહ નિમિત્ત બનાવી મને આપવા માગી બડાઈ.
 તમે મોહ કહ્યો ખગસાંઈ, એમાં અચરજ ના ગોસાંઈ;
 બ્રહ્મા નારદ શિવ સનકાદિ મુનિનાયક આતમવાદી,

મોહે અંધ કોને ના કર્યા છે, કામે કોને નથી નચવ્યા ન,
 કોને તૃષ્ણાએ દીન કર્યા ના, ક્રોધે દિલડાને કોના દહ્યું ના ?

(દોહરા)

જ્ઞાની તાપસ શૂર કવિ કોવિદ ગુણઆગાર,
 લોભે ફજેત ના કર્યા કોને આ સંસાર ?

વક શ્રીમદે ના બન્યો બધિર ન અધિકારે,
 મૃગનયનાનાં બાણથી કોણ બચ્યો ભારે ?

સંનિપાત ગુણત્રયતણો કોને નથી થયો;
 માનમદતણા સ્પર્શ વિણ જગમાં કોણ રહ્યો ?

જોબનજ્વરથી કોણ ના જન બેહોશ બન્યો,
 મમતાએ કોના નથી યશને નષ્ટ કર્યો ?

કલંક મત્સરનું વળી કોને નવ લાગ્યું,
 શોક સમીર થકી નથી કોનું મન હાલ્યું ?

ચિંતા નાગિન જગતમાં કોને ના ડંખી,

કોને માયા છે નહીં વ્યાપી બળવંતી ?

કીટ મનોરથ કાષ્ઠમય શરીરમાં ન રહ્યો,
જેના એવો ધીર છે ક્યાંયે કદી મળ્યો ?

સુતવિત લોકતણી ત્રિવિધ વાસનાથકી મન,
જેનું મલિન થયું નથી એવો ક્યાં છે જન ?

કોણ વર્ણવે પ્રબળ આ માયાનો પરિવાર,
બીજાની શી ગણતરી, શિવ વિધિ પામ્યા હાર.

વ્યાપ્યું આ સંસારમાં માયા કટક પ્રચંડ,
સેનાપતિ કામાદિ, ભટ દંભ કપટ પાખંડ.

દાસી તે રઘુવીરની, સમજ્યે મિથ્યા થાય,
રામકૃપા વિણ ના ટળે પૂર્ણપણે ના જાય.

(આખ્યાન)

જગને જે નયવે માયા સમજે ના જેને ડાહ્યા,
તે પ્રભુ ભૂવિલાસ ખગરાજ, નટીસમી નાયે સસમાજ.

અજ્ઞવિજ્ઞાન રૂપ બળધામ સત ચિત આનંદ છે શ્રીરામ;
વ્યાપક વ્યાપ્ય અખંડ અનંત અખિલ અમોઘશક્તિ ભગવંત.

નિર્ગુણ તેમ ગિરાગોતીત સમદર્શી અનવદ્ય અજીત,

નિર્મમ નિરાકાર નિર્મોહ નિત્ય નિરંજન સુખસંદોહ.

પ્રકૃતિપાર પ્રભુ સહુ ઉરવાસ બ્રહ્મ નિરીહ⁹ વિરજ અવિનાશ;
મોહતણું કારણ નવ ત્યાં તિમિર જતું રવિ સન્મુખ ના.

(દોહરા)

ભક્ત હેતુ ભગવાન પ્રભુ રામે બનતાં ભૂપ,
કર્યાં ચરિત પાવન પરમ પ્રાકૃત નર અનુરૂપ.

ધારી અસંખ્ય વેશને નૃત્ય કરે નટ જેમ,
તે તે ભાવ બતાવતાં પોતે હોય ન તેમ.

મોહ પમાડે દનુજને ભક્તોને સુખ દે,
રઘુપતિલીલા ગરુડજી, કઠિન સમજવી છે.

મલિનબુદ્ધિ વિષયી તથા કામી ના સમજે,
મોહિત માની લે સદા અજ્ઞાને પ્રભુને.

(આખ્યાન)

નેત્રરોગ જે જનને થાય ચંદ્ર પ્રીત તેને દેખાય,
થાય દિશાભ્રમ જેને લેશ પ્રગટયો પશ્ચિમ કહે દિનેશ.

નૌકારૂઢ ચલિત જગ જુએ, અચળ મોહવશ નિજને કહે;
બાળક ફરે ભવન ના ભમે, મિથ્યા વાદ પરસ્પર કરે.

હરિમાં એમ જ મોહ વિહંગ, સ્વપ્ને નવ અજ્ઞાન પ્રસંગ;

⁹ નિરીહ - ઇચ્છા વગરના

માયાવશ મતિમંદ અભાગ હૃદય જ્ઞાન માટે ના માગ,
તે શઠ હઠવશ સંશય કરે, નિજ અજ્ઞાન રામ પર ધરે.

(દોહરા)

કામ ક્રોધ મદ લોભ રત ગૃહાસક્ત દુઃખરૂપ,
તે જાણે શે રામને મૂઠ પડ્યા તમફૂપ ?

નિર્ગુણ રૂપ સુલભ અતિ, સગુણ ન જાણે કોય,
સુગમ અગમ લીલાચરિત, મુનિમનમાં ભ્રમ હોય.

(આખ્યાન)

સુણો ગરુડ રઘુપતિ પ્રભુતા, કહું મતિમુજબ સુરમ્ય કથા;
મને થયો જેવિધ સંમોહ થયો વળી જેથી નિર્મોહ.

રામકૃપાપાત્ર તમે છો, હરિગુણરસથી સુખપ્રદ છો;
એથી ગુપ્ત ન કશું રાખું, રહસ્યને રસમય ભાખું.

રામસ્વભાવ ખરે જ મહાન નિજ જનનું ન સહે અભિમાન;
સંસૃતિમૂળ શૂલપ્રદ એ સકલ શોકકારક કટુ છે.

કરે કૃપાનિધિ એને દૂર, સેવક પર મમતા ભરપૂર;
શિશુતનવ્રણને જનની જેમ કઠોર હૃદયે ચીરે તેમ.

(દોહરા)

પ્રથમ થઈ દુઃખી રડે બાળક ભલે અધીર,
વ્યાધિનાશ માટે ગણે મા નવ પીડ લગીર.

રામ હરે અભિમાનને હિતને માટે તેમ;

એવા પ્રભુને ભ્રમ તજી ભજે ન માનવ કેમ ?

*

૧૫. કાકભુશુંડિની કથા

(દોહરા)

કથા રામકરુણા અને મારી જડતાની,
ધ્યાન દઈને સાંભળો ખગેશ હે જ્ઞાની !

(આખ્યાન)

રામ મનુજતન જ્યારે ધરે ભક્તકાજ લીલા બહુ કરે,
ત્યારે અવધપુરીમાં જઉં, પ્રસન્ન બાલચરિતથી બનું.

પાંચ વરસ ત્યાં વાસ કરું જન્મોત્સવરસ હૃદય ભરું,
ઈષ્ટદેવ મુજ બાળક રામ શોભા પરમ કોટિશત કામ,
નીરખી પ્રભુનું વદન રસાળ લોચન સફળ કરું સુવિશાળ,
લઘુ વાયસવપુ ધરતાં સંગ દેખું બાલચરિત બહુરંગ.

(દોહરા)

જ્યાં પણ શિશુ રૂપે ફરે ત્યાં ત્યાં સાથ જઉં,
ઉચ્છિષ્ટ પડે આંગણે એને ગ્રહી લઉં.

એક વાર કરતા રહ્યા લીલા સૌ રઘુવીર,
લીલા પ્રભુની એ સ્મરી પુલકિત થયું શરીર.

રામચરિતને સાંભળો સેવક સુખકર આજ,
ભવસાગરમાં સમજતાં તરવાકાજ જહાજ.

સુંદર સ્વર્ણમહેલમાં રત્ન જડેલ અનેક,
વર્ણન કરી શકાય ના સુરમ્ય આંગણ છેક.
ચારે ભાઈ ત્યાં રમે જનની સુખ ધરતાં,
બાળસહજ ક્રીડા કરી રઘુનંદન ફરતા.

મરકત મણિશું શ્યામ ને સોહે મૃદુલ શરીર,
અંગાંગમહીં કામની સુંદરતા સુચિ ધીર.

લાલ કમળશાં મૃદુલ ને લાલ ચરણ સોહે,
અંગુલિનખ શશિકાંતિને હરે, ચિત્ત મોહે.

ચાર ચિત્ર ચરણે વળી નૂપુરશબ્દ રસાળ,
મણિમંડિત કટિકિંકિની રેલે સ્વરો અપાર.

રેખાત્રય સુંદર ઉદર, નાભિ સરસ ગંભીર;
હૃદયે સોહે શિશુસહજ વિવિધ વિભૂષણ ચીર.

(આખ્યાન)

અરુણ હથેળી અંગુલિ મનહર, બાહુ વિશાળ વિભૂષણ સુંદર,
કંઠ બાલકેહરિ દરગ્રીવા, ચારુ ચિબુક મુખ રસપરિસીમા.

સુમધુર વચન અધર છે લાલ, દશન વિશદ અતિસુંદર ગાલ;
લલિત મનોહર અદ્ભુત નાક, સકલ સુખદ શશિકરસમ હાસ.

નીલકંજલોચન ભવમોચન શોભે ભાલ તિલક ગોરોચન;

ભુકુટિ વક્ર સમ કેશ રસાળ, કુંચિત કચ¹⁰ સૌન્દર્ય અપાર.
ઝભલું પીત શોભતું અંગ, ગમે મને સ્મિત, દૃષ્ટિ, ઉમંગ;
નૃપઆંગણમાં કરે વિહાર, પેખી પ્રતિબિંબ કરે નાય.

ક્રીડા એમ અનેક કરે, સંકોચ કહ્યે થાય મને;
પકડવા મને પાછળ પડે, દોડું ત્યારે વ્યંજન ધરે.

(દોહરા)

લીલા લૌકિક શિશુસમી થયો દેખતાં મોહ,
કેવાં ચરિત કરી રહ્યા ચિદાનંદ સંદોહ !

વિચારતાં એવું તરત રઘુપતિએ પ્રેરી,
માયા મુજ અંતરમહીં વ્યાપી અતિ ઘેરી.

એ માયા દુઃખદ નથી મારેકાજ થઈ,
સંસૃતિમાં નાખી શકી બીજા જેમ નહીં.

અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે સીતાનાથ જ એક,
જડયેતન જીવો બધા માયાને વશ છેક.

સૌ જીવોનું એકરસ જ્ઞાન સદાય રહે,
ભેદ જીવ-ઈશ્વરમહીં તો તો કોણ કહે ?

માયાને વશ જીવ આ અભિમાની કહેવાય,

¹⁰ કચ - કેશ

માયા વશ છે ઈશને ગુણની ખાણ ગણાય.

પરવશ છે જીવો બધા, સ્વવશ સદા ભગવંત;
જીવ અસંખ્ય જગતમહીં, એક જ છે શ્રીકંત.

(દોહરા)

માયાકૃત એ ભેદને મિથ્યા કહ્યો ખરે,
હરિકૃપા વિના તોય ના કોટિ ઉપાય ટળે.

રામચંદ્રના ભજનવિણ પદ ચાહે નિર્વાણ,
તે નર પશુસરખો ગણો ભલે હોય વિદ્વાન.

પૂર્ણચંદ્ર પ્રગટે ભલે તારાગણ સમુદાય,
દવ લાગે ગિરિમાં સકળ, રવિવિણ રાત ન જાય.

(આખ્યાન)

હરિભજન વિના એમ ખગેશ, શમે નહીં જીવતણો કલેશ;
મુક્ત અવિદ્યાથી હરિદાસ, વિદ્યા વસે એમની પાસ.

એથી નાશ ન પામે દાસ, ભેદભક્તિમાં કરતો વાસ;
ભ્રમથી ચકિત નિહાળી રામ મુજને હસી રહ્યા કૃતકામ.

સમજી એ લીલા ન શક્યા માતપિતા કે અનુજ બધા;
લાલ ચરમકર તલસહ શ્યામ દોડયા મને પકડવા રામ.

દોડ્યો હું ત્યારે તત્કાળ, રામે કરનો કર્યો પ્રસાર;

જઈ રહ્યો હું નભમાં જેમ ભુજા નિહાળી હરિની તેમ.

(દોહરા)

બ્રહ્મલોક પાસે જઈ જોયું પાછળ મેં,
બે આંગળ પાછળ હતી ભુજા રામની એ.

સપ્ત આવરણ ભેદતાં ગયો ગતિ મુજબ દૂર,
ત્યાં પણ નીરખીને ભુજા બની ગયો વ્યાકુળ.

ભયભીત બની આંખ મેં બંને બંધ કરી,
અવધપુરીમાં ખોલતાં પહોંચ્યો આંખ ફરી.

મને વિલોકીને કર્યું રામે સુંદર હાસ,
બની ગયો હું એમના મુખમાં સત્વર ગ્રાસ.

*

(આખ્યાન)

રામઉદરમાં મેં ખગરાય, નીરખ્યા બહુ બ્રહ્માંડ નિકાય;
અતિવિચિત્ર મધુ લોક અનેક, રચના અધિક એકથી એક.

કરોડ ચતુરાનન ગૌરીશ, અગણિત ઉડુગણ રવિ રજનીશ,
અગણિત લોકપાલ યમ કાળ, અસંખ્ય ગિરિવર ભૂમિ વિશાળ.

સિંધુ સરિત સર વિપિન અપાર, બહુવિધ સૃષ્ટિતણો વિસ્તાર;
સુરમુનિ કિન્નર નર ને નાગ સિદ્ધ ચતુર્વિધ જીવ સ-રાગ.

(દોહરા)

જોયું ના ના સાંભળ્યું કલ્પ્યું પણ ના જે,
અદભુત ત્યાં જોયું બધું, કેમ વર્ણવું તે ?

એક એક બ્રહ્માંડમાં રહ્યો વર્ષ શત એક,
એ રીતે જોતાં ફર્યો હું બ્રહ્માંડ અનેક.

*

(આખ્યાન)

લોકલોકમાં વિવિધ વિધાતા, વિવિધ વિષ્ણુ શિવ મનુદિશિત્રાતા;
નર ગંધર્વ ભૂત વેતાલ, કિન્નર નિશિચર પશુ ખગ વ્યાલ.

દેવ દનુજ ગણ વિવિધ પ્રકાર, જીવ સકળ ત્યાં વિવિધ અપાર;
અનેક સરિતા સિંધુ જણાય પૃથ્વી ગિરિસર સૃષ્ટિ સમાય.

પેખ્યું પ્રતિબ્રહ્માંડ સ્વરૂપ, પદાર્થ સાથે જગત અનૂપ;
અવધપુરી પ્રતિભુવન રસાળ, સરયૂ ભિન્ન ભિન્ન નરનાર.

દશરથ કૌશલ્યા સમ માત વિવિધરૂપ ભરતાદિક ભ્રાત;
પ્રતિબ્રહ્માંડ રામઅવતાર જોયાં બાળચરિત્ર અપાર.

(દોહરા)

જુદું જુદું જોયું બધું અતિવિચિત્ર બહુ સ્થાન,
ફર્યો અનેક ભુવન પ્રભુ રામ ન જોયા આન.

એ શૈશવ સૌન્દર્ય એ એ કૃપાળુ રઘુવીર,

ભુવન ભુવન જોતાં ફર્યો પ્રેરિત મોહસમીર.

(આખ્યાન)

ભ્રમત મને બ્રહ્માંડ અનેક વીતી ગયા કલ્પ શત એક;
ફરતાં નિજ આશ્રમમાં ગયો, દીર્ઘ સમય ત્યાં સુખથી રહ્યો.

અવધમાં થયો પ્રભુનો જન્મ સુણતાં હું બનતા અતિધન્ય,
જન્મ મહોત્સવ જોવા ગયો, હર્ષ એહનો હમણાં કહ્યો.

રામઉદર જગ જોયાં જે કેમ વર્ણવું સઘળાં તે;
જોયા ત્યાં મેં રામ સુજાણ માયાપતિ કૃપાળુ ભગવાન.

વિચારતો હું વારંવાર મોહિત બુદ્ધિથકી અપાર,
પળમાં સઘળું જોઈ રહ્યો, મોહ વધ્યાથી શ્રમિત થયો.

(દોહરા)

વિકળ મને દેખી હસ્યા કૃપાસિંધુ રઘુવીર,
મુખ બહાર આવી ગયો હસતાંવેંત જ ધીર !

*

લીલા શૈશવની ફરી કરવા લાગ્યા રામ,
સમજાવ્યે પણ મન નહીં મુજ પામ્યું વિશ્રામ.

પ્રભુતા તથા ચરિત્રને સમજી મુગ્ધ બની,
રક્ષક હે જગના કરો રક્ષા આર્તતણી,

એમ કહી પૃથ્વી ઉપર બનતાં પડ્યો અચેત,

વચન શક્યો બોલી નહીં આશ્ચર્યથકી લેશ.
વ્યાકુળ દેખીને મને માયા સંકેલી,
પ્રભુએ દીધો હાથને મુજ શિર પર મેલી.

દીનદયાળે દુઃખ હરી કર્યો મને નિર્મોહ,
સેવકને સુખ આપતા સદા કૃપાસંદોહ.

*

૧૬. કાકભુશુંડિને વરદાન

(દોહરા)

વિચારતાં પ્રભુતા મને અતિ આનંદ થયો,
પ્રભુની વત્સલતાથકી પ્રગટયો પ્રેમ ઘણો.

રોમાંચિત બનતાં નમી આંખે અશ્રુ ભરી,
કર જોડીને પ્રાર્થના વિવિધ પ્રકાર કરી.

સ્નેહસભર શબ્દો સુણી, દીન દેખતાં દાસ,
વચન સુખદ મધુમય મૂઢુ બોલ્યા રમાનિવાસ.

માગો કાકભુશુંડિ વર, અતિપ્રસન્ન મુજ પ્રાણ;
અષ્ટ સિદ્ધિ રિદ્ધિ વળી મોક્ષ સકળ સુખખાણ.

(આખ્યાન)

જ્ઞાન વિવેક વિરતિ વિજ્ઞાન મુનિદુર્લભ ગુણ જે જગ આન,
આજ દઉં ના સંશય કાંઈ, માગ ભાવ જે હો મનમાંહ્ય.

પ્રભુવચન સુણી અતિઅનુરાગ કરવા હું લાગ્યો અનુમાન,

પ્રભુએ સૌ સુખભેટ ધરી, ભક્તિતણી ના વાત કરી.
ભક્તિરહિત ગુણસુખ સૌ એમ લવણ વિના વ્યંજન સહુ જેમ;
ભજનરહિત સુખનું શું કામ એમ વિચારી બોલ્યો, રામ !

પ્રસન્ન બનતાં અર્પો વર કૃપાસ્નેહ કરતાં રઘુવર,
ઉદાર છો અંતર્યામી મનગમતું તો દો સ્વામી !

(દોહરા)

અવિરલ ભક્તિ વિશુદ્ધ જે શ્રુતિપુરાણ સૌ ગાય,
યોગીશ્વર મુનિ શોધતા પ્રભુકૃપાથકી થાય.

ભક્ત કલ્પતરુ પ્રણતહિત કૃપાસિંધુ સુખધામ,
એ જ ભક્તિ આપો મને દયા કરીને રામ !

એવમસ્તુ બોલ્યા વચન રઘુકુળનાયક એ,
બુદ્ધિમાન તું કેમ ના માગે એ વરને ?

સર્વ સુખોની ખાણ તેં ભક્તિને માગી,
જગમાં તારા સમ નથી કોઈ બડભાગી.

તપ ને યોગાનલથકી મુનિ તનને બાળે,
હિમાલયમહીં હાડને નિશદિન ને ગાળે;

એવા કોટિ પ્રયત્નથી પણ ના પ્રાપ્ત કરે,
માગે તું તે ભક્તિને મારી શ્રેષ્ઠ ખરે.

ચતુરતા નિહાળી થયો પ્રસન્ન આજે હું;
સદન થશે તારું હૃદય સમસ્ત શુભગુણનું.

(આખ્યાન)

ભક્તિ જ્ઞાન વિજ્ઞાન વિરાગ યોગચરિત્ર રહસ્યવિભાગ,
સમજી શકીશ સૌનો ભેદ, મુજ પ્રસાદ નહિ સાધનખેદ.

(દોહરા)

માયાસંભવ ભ્રમ હવે તને વ્યાપશે ના,
અગુણ ગુણાકર બ્રહ્મ અજ મને જાણશે હા !

મને ભક્ત પ્રિય છે સદા એમ વિચારી કાગ,
તમમનવચને મમ પદે કર અવિચલ અનુરાગ.

સત્ય સુગમ નિર્મળ વળી વખાણેલ વેદે,
વાણી સુણ મારી હવે અનુભવની નેહે.

સુણી સત્ય સિકાંતને ધારણ કર મનમાં,
સર્વ તજીને ભજ મને ભાવથકી ભવમાં

*

(આખ્યાન)

મુજ માયાસંભવ સંસાર, જીવ ચરાચર વિવિધ પ્રકાર;
સૌ મુજને પ્રિય મુજથી થયા, સૌથી વધુ પ્રિય જનને ગણ્યા.

જનમાં દ્વિજ દ્વિજમાં શ્રુતિવાન, એમાં વેદધર્મ પ્રતિપાળ,
એમાં પ્રિય વિરક્ત વિદ્વાન, એમાં પણ પામ્યા વિજ્ઞાન.

એથી પ્રિય મુજને મુજ દાસ મુજ ગતિ જેને અન્ય ન આશ;
સત્ય કહું હું વારંવાર મને દાસસમ પ્રિય ન જરાય.

ભક્તિહીન બ્રહ્મા છો હોય સર્વ જીવસમ સમજું કોય,
ભક્તિવંત હો અતિશય નીચ પ્રાણસમો તે મુજને પ્રિય.

(દોહરા)

શુચિ સુશીલ સેવક સુમતિ કોને પ્રિય ના થાય,
શ્રુતિપુરાણ એવું કહે, સ્વસ્થ થઈ સુણ કાગ.

*

(આખ્યાન)

એક પિતાના વિપુલ કુમાર હોય વિવિધ ગુણશીલ આચાર,
પંડિત તાપસ કે વિદ્વાન શૂરવીર દાતા કે ધનવાન;

કો સર્વજ્ઞ ધર્મરત કો, સમ રાખે પ્રેમ પિતા તો;
તનમનવચને પરંતુ જે ભક્ત પિતાનો નિશદિન તે,

પિતા ગણે તે પ્રાણ સમાન હોય ભલેને ના વિદ્વાન;
એમ જ જીવ ચરાચર જે દાનવ દેવ મનુજ સૌ છે.

અખિલ જગત આ મેં જ કર્યું, દયાથકી છે ખરે ભર્યું,
એમાં માયા માન તજે તનમનવચને મને ભજે.

(દોહરા)

પુરુષ નપુંસક નાર કે જીવ ચરાચર જે,

કપટ તજી સૌ ભાવથી, મને પરમપ્રિય તે.

(અનુષ્ટુપ)

સત્ય જણાવું છું તને શુચિ સેવક મુજ પ્રાણપ્રિય;
એમ વિચારી ભજ મને તજતાં આશ ભરોસ સૌ.

*

(આખ્યાન)

કાળ કદી નહિ વ્યાપે તને સ્મરજે અવિરત ભજજે મને;
વચન સુણી નવ તૃપ્તિ થઈ, તન પુલકિત મન હરખ્યું વળી.

એ સુખ સમજે મન કે કાન, રસના ક્યાંથી કરે વખાણ;
પ્રભુશોભાસુખ સમજે નેન, કહે કેમ એને ના વેણ.

પ્રબોધી મને સુખ આપી કરી રહ્યા ક્રીડા પાછી;
સજલ નયન મુખ કરતાં રૂક્ષ કહ્યું માતને લાગી ભૂખ.

દોડી અતિશય આતુર માત, ભેટી મધુમય કરતાં વાત;
કરાવવા લાગી પયપાન ગાતાં રઘુપતિ લીલાગાન.

(અનુષ્ટુપ)

જે સુખખાતર વેશ, અશુભ ધરે શંકર સુખદ,
અવધપુરી નરનાર, સદાય તે સુખમાં મગન.

એ સુખનો લવલેશ જે, સ્વપ્ને પણ અનુભવે,
તે સન્મતિ સજ્જન, ગણે નહીં બ્રહ્મસુખને.

(આખ્યાન)

રહી અધિક અવધમહીં કાળ જોઈ લીલા વિવિધ રસાળ,

રામપ્રસાદ ભક્તિવર લઈ આવ્યો મુજ આશ્રમમાં ફરી.
 મળી જ્યારથી પ્રભુછાયા વ્યાપી ના મુજને માયા;
 અપનાવ્યો પ્રભુએ સપ્રેમ માયા પછી વશ કરે કેમ ?
 હરિમાયાએ નચવ્યો નાય તેની કથા કહી મેં સાચ;
 નિજ અનુભવને કહું ખગેશ, વિણ હરિભજન ન છૂટે કલેશ.
 પ્રભુતા રામતણી ન જરાય રઘુપતિકૃપા વિના સમજાય.
 સમજ્યા વિના પ્રતીતિ ન થાય, પ્રીતિ પ્રતીતિ વિના ન જરાય;
 ભક્તિ પ્રીતિવિણ દૃઢ ના બને, ચિકાશ જળવિણ ક્યાંથી જળે ?

(દોહરા)

જ્ઞાન ગુરુ વિના થાય શે, વિરતિ વિના શે જ્ઞાન,
 હરિભક્તિ વિના સુખ નહીં, ગાયે વેદ પુરાણ.
 સ્વાભાવિક સંતોષ વિણ પામે કો વિશ્રામ,
 કોટિ યત્ન મરતાંય ના જલવિણ ચાલે નાવ.
 સંતોષ વિના કામના નષ્ટ કદી ના થાય,
 કામના રહે સુખ કદી સ્વપ્ને પણ ન પમાય.

(આખ્યાન)

રામભજન વિણ શમે ન કામ, તરુને સ્થળ વિણ ન મળે ઠામ,
 વિજ્ઞાન વિના સમતા ક્યાં, નભ વિણ અવકાશ રહે ના.
 શ્રદ્ધા વગર ન ધર્મ બને, મહી વગર નવ ગંધ ટકે.
 તપ વિણ તેજતણો વિસ્તાર જળ સિવાય રસ ના સંસાર;

પ્રકાશ વિણ નવ રૂપ રહે; બુધસેવા વિણ શીલ મળે ?
 નિજ સુખ વિણ મન થાય ન સ્થિર, સ્પર્શ ન જો નવ હોય સમીર;
 સિદ્ધિ મળે નવ વિણ વિશ્વાસ, ભજન વિના નવ ભવભયનાશ.

(દોહરા)

વિશ્વાસ વિના ભક્તિ ના, તે વિણ દ્રવે ન રામ,
 રામકૃપા વિણ ના કદી જીવ લહે વિશ્રામ.

એમ વિચારી ધીર હે, સંશયતર્ક તજી,
 સુંદર સુખદ રહો સદા રઘુપતિ રામ ભજી.

ગાયો મતિ અનુસાર મેં પ્રભુપ્રતાપ મહિમા,
 નિજ નેને નીરખ્યું કહ્યું, વાત વધારી ના.

કથા રામગુણરૂપ ને મહિમા નામતણી,
 ગરુડ, અનંત અગાધ શે શબ્દે શકું વણી ?

મુનિ હરિગુણને મતિ મુજબ ભાવ ભરીને ગાય,
 વેદ શેષશિવ થાય ના એનો પાર પમાય.

તમે તથા મચ્છર સુધી જગમાં જીવ અનેક,
 નભે ઊડતા તોય ના પાર પામતા છેક.

રઘુપતિનોય અનંત છે એમ કહ્યો મહિમા,
 પંડિત પણ પામી શકે તાગ એહનો ના.

*

(આખ્યાન)

રામ કામ શતકોટિ સુભગતન, દુર્ગા કોટિ અમિત અરિમર્દન;
શક્રકોટિ શત સરિસવિલાસ, નભ શતકોટિ અમિત અવકાશ.

(દોહરા)

મરુત કોટિશત વિપુલ બળ, રવિ શતકોટિ પ્રકાશ;
શશિ શતકોટિ સુશીતલ, શમન સકળ ભવત્રાસ.

કાળ કોટિશત સરિસ અતિ દુસ્તર દુર્ગ દુરંત;
ધૂમકેતુ શતકોટિસમ દુરાધર્ષ ભગવંત,

(આખ્યાન)

પ્રભુ અગાધ શતકોટિ પાતાળ, મરણ કોટિશત સરિસ કરાળ;
તીરથ અમિત કોટિસમ પાવન, નામ અખિલ અદ્યપુંજનસાવન.

હિમગિરિ કોટિ અચળ રઘુવીર, સિંધુ કોટિશતસમ ગંભીર;
કામધેનુ શતકોટિ સમાન સકળ કામદાયક ભગવાન.

શરદ કોટિ અમિત ચાતુરી, વિધિ શતકોટિ નિપુણતા વળી;
કોટિ વિષ્ણુસમ પાલન કરે રુદ્ર કોટિ શતસમ સંહરે.

કોટિ શત ધનદસમ ધનવાન, માયા કોટિ પ્રપંચનિધાન;
ભારધરન શતકોટિ અહીશ, નિરવધિ નિરુપમ પ્રભુ જગદીશ.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

નિરુપમ ન ઉપમા અન્ય, રામસમાન રામ નિગમ કહે,

જ્યમ કોટિશત ખદોતસમ રવિને કહ્યે લઘુતા લહે;
એ મુજબ નિજ મતિને અનુસરી હરિગુણો મુનિ ગાય છે,
પ્રભુ ભાવગ્રાહક અતિકૃપાળુ સુખી સુણીને થાય છે.

(દોહરા)

રામ અમિત ગુણસાગર પામે ના કો પાર;
સંતોથી જે સાંભળ્યો તે જ કહ્યો મેં સાર.

સુખનિધાન કરુણાભવન ભક્તિવશ ભગવાન,
મમતામદ મૂકી અહં ભજવા સીતાપ્રાણ.

*

૧૭. પૂર્વકથા

(દોહરા)

ભુશુંડિના શબ્દો સુણી ખગપતિ હરખાયા,
નયન ભરાયાં, રામનો પ્રતાપ ઉર લાવ્યા.

પૂર્વમોહને તરત એ પસ્તાયા સ્મરતાં,
માનવ માન્યા બ્રહ્મને ભ્રાંતિમહીં પડતાં.

કાગપદે પ્રેમે કર્યા ઢાળી શીશ પ્રણામ,
પ્રેમ વધાર્યો ભક્તના રૂપે જાણી રામ.

(આખ્યાન)

ગુરુવિણ ભવનિધિ તરે ન કોય છો વિરંચિ શંકરસમ હોય;
સંશયસર્પે મુજને ગ્રસ્યો, કુતર્ક લહરે અતિશય કસ્યો.

દિવ્ય ગારુડી તમે બન્યા, જીવનદાયક મારા થયા;

મોહ કૃપાથી પામ્યો નાશ રામરહસ્ય જણાયું ખાસ.

(દોહરા)

પ્રશંસા કરી વિવિધ વિધિ કરતાં પ્રેમપ્રણામ,
ગરુડ નમ્રતાને ધરી પ્રેમે બોલ્યા વાણ.

અવિવેકથકી આપને પૂછું સ્વામી હે,
કૃપાસિંધુ સ્નેહે કહો સેવક જાણીને.

(આખ્યાન)

સર્વજ્ઞ તમે તમથી પાર સુમતિ સુશીલ સરળ આચાર,
જ્ઞાનવિરતિ વિજ્ઞાનનિવાસ તજ તથા રઘુનાયકદાસ.

કયા કારણે પામ્યા દેહ કહો મને તે નિસ્સંદેહ,
રામચરિત સુંદર સ્વામી, પામ્યા કયાંથી નભગામી !

સુણવા મળ્યું એમ શિવપાસ મહાપ્રલયમાં ના તમ નાશ;
મહેશ્વર કહે મિથ્યા નહીં, મુજ મનમાં એ શંકા રહી.

દેવ જીવ જગનાં નરનાગ ભસ્મ કરે કાળતણી આગ,
બ્રહ્માંડોનો નાશ કરે અજય ગણાયો કાળ ખરે.

(અનુષ્ટુપ)

વ્યાપે તમને કાળ ના અતિકરાળ કારણ કયું,
કહો કૃપાળુ મને જ્ઞાનપ્રભાવ કે યોગબળ ?

(દોહરા)

આવતાં જ આશ્રમમહીં થયો મોહનો નાશ,

સ્નેહસાથ મુજને કહો કારણ એનું ખાસ.

(આખ્યાન)

ગરુડગિરાથી હરખી કાગ બોલ્યા ધરી પરમ અનુરાગ,
ગરુડ, તમારી મતિને ધન્ય, પ્રશ્નથી થયો પ્રાણ પ્રસન્ન.

પ્રશ્ન તમારા સર્વ સુણી સ્મૃતિ જાણી બહુજન્મતાણી,
કથા સવિસ્તર આજ કહું, સુણો સ્થિર કરી ચિત્ત બધું.

*

જપતપ મખ શમદમ વ્રતદાન વિરતિવિવેક યોગવિજ્ઞાન,
સૌનું ફળ રઘુપતિપદપ્રેમ તે વિણ કોઈ ન પામે ક્ષેમ.

રામભક્તિ આ તનથી મળી રાગ રહ્યો છું એથી કરી;
જેથી સ્વાર્થ સહેજ સધાય તેની સૌને મમતા થાય.

(દોહરા)

પન્નગારિ એ નીતિ શ્રુતિસંમત સજ્જન કહે
અતિ નીચતાણી પ્રીત કરવી જાણી પરમહિત.

કીટથકી રેશમ બને વસન સરસ એથી વળી,
કીટ પાળતા સર્વ પરમ અપાવન પ્રાણસમ.

(આખ્યાન)

સાયો સ્વાર્થ જીવનો એ જ મનક્રમવચન રામપદનેહ;
અતિપવિત્ર એ સુભગ શરીર ભજાય જે પામી રઘુવીર.

રામવિમુખ બ્રહ્મા પણ બને કવિ તોપણ ન પ્રશંસા કરે;

રામભક્તિ આ તનમાં ઠરી પ્રીતિ એટલે એની કરી.
ઈચ્છામરણ છતાં તન ધર્યું, તનવિણ ભજન ન પ્રભુનું થતું;
મોહે દુર્ગતિ પૂર્વે કરી રામવિમુખ ના શાંતિ મળી.

અનેક જન્મ કર્યા બહુ કર્મ યોગ દાન જપ તપ મખ ધર્મ,
કયી યોનિમાં જન્મ્યો નહીં ભમતાં અનેક વાર અહીં ?

કર્મ સર્વ મેં જોયાં કરી, સુખ કે શાંતિ છતાં ના મળી;
સ્મૃતિ અસંખ્ય જન્મોની રહી, મોહિત મતિ નવ થઈ કહીં.

(દોહરા)

પ્રથમ જન્મના ચરિતને કહું હવે વિહગેશ,
પ્રભુપદરતિ પ્રગટે તથા જેથી નાસે ક્લેશ.

એક પૂર્વકલ્પે હતો કલિયુગ યુગ મળમૂળ,
અધર્મમાં રત પુરુષસ્ત્રી સકળ નિગમ પ્રતિફૂળ.

અવધપુરીમાં એ યુગે જન્મ્યો શૂદ્ર બની,
મનક્રમવચને શંભુની કરતો ભક્તિ ઘણી.

અભિમાની નિંદક હતો અન્ય દેવનો હું,
મદોન્મત્ત ધનથી બન્યો ધર દુર્બુદ્ધિતણું.

દંભી અતિ વાચાલ હું વસતો અવધમહીં,
મહિમાને પણ જાણતો એના લેશ નહીં.

હવે પ્રભાવ અવધતણો થોડો જાણ્યો મેં,
પુરાણ નિગમાગમમહીં એમ ગવાયું છે,
કે કોઈ પણ જન્મમાં રહે અવધમાં જે,
ભક્ત રામનો થાય છે રામપરાયણ તે.

પ્રાણી અવધપ્રભાવને જાણે છે ત્યારે,
રામ ધનુર્ધર હૃદયમાં વાસ કરે જ્યારે.

એ કલિકાળ કઠિન હતો, પાપી સૌ નરનાર,
થયા મોહવશ; શોક ને તૃષ્ણા ભીતિ અપાર.

ગ્રસ્થા કલિમળે ધર્મ સૌ, લુપ્ત બન્યા સદગ્રંથ,
મતિથી કલ્પી દાંભિકે પ્રગટ કર્યા બહુપંથ.

એ કલિકાળમહીં ગ્રસ્થાં લોભે સૌ શુભ કર્મ;
સંક્ષેપમહીં જ્ઞાનનિધિ, કહું કલિતણા ધર્મ.

*

૧૮. કલિના ધર્મ

(આખ્યાન)

વર્ણ ધર્મ ના આશ્રમ ચાર, શ્રુતિવિરોધરત સૌ નરનાર;
દ્વિજ શ્રુતિવંચક ભૂપ પ્રજાશન, માને કો ન નિગમ અનુશાસન.

માર્ગ તે જ જેને જે ગમે, પંડિત જે ફાવે તે કહે;

મિથ્યારંભ દંભરત જે સૌથી સંત ગણાયે તે.
તે જ ચતુર જે પરધન હરે, વ્યવહારકુશળ દંભ જ કરે;
કરે મશ્કરી બોલે જૂઠ ગણાય તે ગુણવંત અખૂટ.

આચારરહિત શ્રુતિપથ દૂર તે વિરક્ત વિદ્વાન અનૂપ;
જેને નખ ને જટા વિશાળ તે મનાય તાપસ કલિકાળ.

(દોહરા)

અશુભ વેશભૂષણ ધરે, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય જે ખાય,
પૂજ્ય સિદ્ધ યોગીન્દ્ર તે ગણાય કલિયુગમાંહ્ય.

(આખ્યાન)

સ્ત્રીને વશ નર સકળ ભમે નટમર્કટની જેમ રમે,
શુદ્ર વિપ્રને આપે જ્ઞાન ધરી જનોઈ લેતા દાન.

સૌ નર કામલોભરત ક્રોધ, કરે દેવશ્રુતિ સંતવિરોધ;
કરી સદગુણી પતિનો ત્યાગ સેવે સ્ત્રી પરપુરુષ અભાગ.

સૌભાગ્યવતી ભૂષણહીન વિધવાના શૃંગાર નવીન;
શિષ્ય બધિર ગુરુ અંધસમાન, સુણે ન એક જુએ ના આન.

હરે શિષ્યધન હરે ન શોક તે ગુરુ પડે નરકમાં ધોર;
માતાપિતા બાળકને કહે ઉદરધર્મને કરવા ચહે.

(દોહરા)

બ્રહ્મજ્ઞાન વિણ નારનર કરે ન બીજી વાત,

કોડી માટે લોભવશ કરે વિપ્રગુરુઘાત.

શૂદ્રો વાદવિવાદમાં દ્વિજ સાથે ઊતરે,
અમે ઊતરતા લેશ ના એવા દંભ ધરે.

ઉત્તમ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મને જાણે તે જ ગણાય,
આંખ કાઢતાં બોલતા, વચનો ના જ સહાય.

*

(આખ્યાન)

પરસ્ત્રીરત કપટી મદમાતા, મોહ દ્રોહ મમતા લપટાતા,
અભેદવાદી જ્ઞાની નર એ, ચરિત્ર કલિયુગનું જોયું મેં.

સન્માર્ગ તરફ ગતિ જે કરે નાશ કરે તેનો ને મરે;
નીંદે વિતર્ક કરતાં વેદ પ્રતિકલ્પ પડે નરકે છેક.

તેલી અધમવરણ કુંભાર સ્વપચ કિરાત કોલકલવાર ¹¹,
સ્ત્રી મરતાં ગૃહસંપદનાશ થતાં ગૃહી મુંડન સંન્યાસ.

પુજન કરાવી બ્રાહ્મણ પાસ ઉભય લોકનો કરતા નાશ;
વિપ્ર નિરક્ષર લોલુપ કામી નિરાચાર શઠ વૃષલી ¹² સ્વામી.

જપતપ શુદ્ધ અનેક કરે, વ્યાસ બની ઉપદેશ ધરે,

¹¹ કોલકલવાર - કોળી તથા ભોઇ

¹² વૃષલી - વ્યભિચારિણી સ્ત્રી

કહે પુરાણ; કરે આચાર નર અનીતિમય ભ્રાંત અપાર.

(દોહરા)

સ્વચ્છંદી સંકર થયા કલિયુગમાં સૌ લોક,
પાપ કરી દુઃખ પામતા વિયોગ ભય ને શોક.

વ્યાધિ વધે; શ્રુતિ ભક્તિપથ સંયુત વિરતિ વિવેક,
ચાલે તે પર નર નહીં, કલ્પે પંથ અનેક.

(રાગ - અધરમ્ મધુરમ્)

બહુ દામથકી કરે ધામ જતી, વિષયે ધી હરી, શુચિ વિરતિ મટી;
તપસી ધનવંત દરિદ્ર ગૃહી, કલિકૌતુક લીલા ના જાય કહી.

કુળવાન સતી નિજ સ્ત્રીને તજી નર સેવિકાને રહે નિત્ય ભજી;
સુત ત્યાં સુધી માતપિતાને ગણે જુએ જ્યાં સુધી ના અબલાનનને.

પ્રિય સાસરું જ્યારથી છેક બન્યું રિપુસદૃશ કુટુંબ સમસ્ત થયું;
નૃપ પાપપરાયણ ધર્મ વિના નિત દંડતા પીડતા સૌને ઘણા.

અતિમલિન ધની કુળવાન બને, ઉપવીતને સૌ દ્વિજચિહ્ન ગણે;
કહે તાપસ નગ્ન શરીરથકી, જેને વેદપુરાણનું માન નથી,
હરિસેવક સંત ગણાય છે તે, કલિકાળનું કૌતુક અદભુત એ.

કવિવૃંદ છે, દાતા ઉદાર નહીં, પરદોષ જુએ, ન ગુણજ્ઞ કહીં ;
કલિમાં બહુ વાર અકાળ પડે, જન અન્ન વિના બની આર્ત મરે.

(દોહરા)

કલિયુગમાં છળકપટ હઠ દંભ દ્વેષ પાખંડ,
માન મોહ મારાદિ મદ વ્યાપે છે બ્રહ્માંડ.

તાપસભાવે સૌ કરે જપતપ વ્રત મખદાન,
વરસે ના વરસાદ ને વાવ્યું થાય ન ધાન.

સ્ત્રીનું ભૂષણ કેશ, ના તૃપ્તિ પામે તે,
દ્રવ્યહીન મમતાથકી તપ્ત બને કેમે.

મૂઠ ચહે સુખને છતાં ધર્મરત બને ના,
કઠોર અલ્પ વિચારની, તજતી કોમળતા.

(રાગ - અધરમ્ મધુરમ્)

નર વ્યાધિથી ગ્રસ્ત સુખી ન કહીં, અભિમાનવિરોધ રહે છે વહી;
લઘુ જીવન વર્ષ પચાસતણું તોયે જીવવાકેરું ગુમાન ધણું.

કલિકાળે બેહાલ કર્યા જનને અનુજાતનુજાને ન કોઈ ગણે;
નવ તોષ વિચાર કે શીતળતા, બન્યા માગણ જાતિકુજાતિ બધા.

*

(દોહરા)

ઈર્ષા કટુવચનો અને લાલચ અપરંપાર,
વિયોગશોકે સૌ મરે, રહ્યો ન સમતાસાર.

વર્ણાશ્રમધર્મો ગયા દાન દયા દમ જ્ઞાન,

જડતા પ્રવંચના વધી, સંતપ્ત થયા પ્રાણ.
તનપોષક પૂજક બન્યાં નરનારી સઘળે,
પરનિંદક જગમાં વધ્યાં સ્વાર્થી સ્થળે સ્થળે.

કલિકાળ કહ્યો ગરુડ હે, મલ અવગુણ આગાર;
ગુણ વિશિષ્ટ એનો કહ્યો અનાયાસ નિસ્તાર.

સતયુગ ત્રેતા દ્વાપરે પૂજામખ ને યોગ,
જે દે તે ગતિ મેળવે કલિમાં નામે લોક.

(આખ્યાન)

સતયુગમાં સૌ યોગી જ્ઞાની કરી ધ્યાન ભવ તરતાં પ્રાણી;
ત્રેતામાં યજ્ઞ વિવિધ કરે, કર્મ સમર્પી ભવને તરે.

દ્વાપર રઘુપતિપુજન કરી માનવ ભવને જાય તરી;
કલિમાં કેવળ હરિગુણગાન કરી કૃતાર્થ કરી દે પ્રાણ.

કલિમાં યોગયજ્ઞ ના જ્ઞાન, આશ્રય એક રામગુણગાન;
સ્મરે રામ સૌ આશ્રય તજી ગાય રામગુણ ભાવે ભજી.

નિસ્સંશય તે ભવને તરે, નામ જ સાધન કલિમાં ખરે;
કલિનો એક પવિત્ર પ્રતાપ માનસપુણ્ય મનાય ન પાપ.

(દોહરા)

કલિયુગ સમ યુગ અન્ય ના કરાયે જો વિશ્વાસ,
રામગુણો ગાઈ વિમળ તરાય વિના પ્રયાસ.

પ્રગટ ચાર પદ ધર્મના, કલિમાં એક પ્રધાન,
દાન કરેલું સર્વવિધ સદા કરે કલ્યાણ.

*

યુગધર્મ સદા હોય છે સૌના હૃદયમહીં,
માયાથી પ્રેરાયેલા, પામે નાશ નહીં.

શુદ્ધ સત્વગુણ સતયુગે સમતા ને વિજ્ઞાન,
એના પ્રભાવથી રહે નિશ્ચિન પ્રસન્ન પ્રાણ.

સત્વ અધિક રજ અલ્પ ને રતિપૂર્વકનાં કર્મ,
સર્વ પ્રકારે સુખ, કહ્યા ત્રેતાયુગના ધર્મ.

રજોગુણ અધિક સત્વગુણ સ્વલ્પ તમોગુણ હો,
મનમાં ભય ને હર્ષ હો દ્વાપરયુગમાં તો.

તમોગુણ અધિક, અલ્પ રજ, વિરોધ ચારેકોર,
કલિપ્રભાવ એ જાણવો, અશાંતિ અનૃત શોર.

પંડિત મનમાં જાણતાં જુદાજુદા યુગધર્મ,
અધર્મ છોડી ધર્મને સેવે સમજી મર્મ.

રઘુપતિ ચરણમહીં સદા જેની પ્રીતિ રહી,
કાળધર્મ તેને કદી વ્યાપે વિવિધ નહીં.

લીલા બાજીગર તણી જોતાં ગહન જણાય,
માયા તોપણ દાસને વ્યાપે નહીં જરાય.

હરિમાયાકૃત દોષગુણ વિણ હરિભજન ન જાય,
કામ તજી રામ જ ભજો વિચારતાં મનમાંહ્ય.

એ કલિમાં હું વર્ષ બહુ વસ્યો અવધ વિહગેશ,
પડ્યો અકાલ વિપત્તિવશ ત્યારે ગયો વિદેશ.

*

૨૦. શાપની વાત

(ચોપાઈ)

ગયો ઉજ્જયિની નગરીમાં દીન મલિન ડૂબી અતિદુઃખમાં,
પાખ્યો સંપત્તિ કાળાંતરે ત્યાં સેવ્યાં ચરણ કૈલાસપતિનાં.

કરે શિવપૂજા વિપ્ર ત્યાં એક વેદવિધિ સાથે રાખીને ટેક;
બની સજ્જન પરમાર્થ જાણે શંભુભક્ત હરિને પણ માને.

કરી સેવા મેં છળ સાથે એની દ્વિજ દયાળુ સંનિષ્ઠ ને પ્રેમી,
નમ્ર જોઈને મુજને સાંઈ, સુત જાણી વિદ્યા અર્પી કાંઈ.

મને મંત્ર શંભુનો એણે આપ્યો, શુભ ઉપદેશે સંશય કાપ્યો;
જઈ શિવમંદિરે મંત્ર જપતો, દંભ ઉરમાં અહંતાથી તપતો.

(દોહરા)

હું ખલ મલથી મલિન મતિ, નીચ કરીને મોહ,
જલતો જોતાં ભક્તદ્વિજ, કરતો વિષ્ણુદ્રોહ.

પ્રબોધતા ગુરુ નિત મને મુજ આચરણે આર્ત,
ક્રોધ થતો મુજને, ચહે દંભી ના પરમાર્થ.

એક વાર ગુરુએ મને નીતિ ઘણી શિખવી,
શિવસેવાફળ રામની અવિચળ ભક્તિ કહી.

*

(ચોપાઈ)

બ્રહ્માશિવ પણ રામને ભજતા, કથા સામાન્ય જનની કહું કયાં;
જેના ચરણોના અજશિવ રાગી તેના દ્રોહથી સુખ ના અભાગી !

ગુરુએ શિવને હરિના દાસ માન્યા તેથી હૃદયે મારા જાગી જ્વાળા;
બન્યો અધમ હું વિદ્યાથી કેવો પય પાચે બને અહિ એવો.

માની કુટિલ કુભાગ્ય કુજાત ગુરુદ્રોહ કરતો દિનરાત;
ગુરુ કરતા કૃપાળુ ના ક્રોધ, મને દેતા સપ્રેમ સુબોધ.

નીચ જેનાથી શ્રેષ્ઠતા પામે તેને પ્રથમ મારે કે મરાવે;
ધૂમ્ર અનલથી ઉત્પન્ન થાય મેઘ બનતાં ઓલવવાને જાય.

રજ માર્ગે અનાદરે વસતી સૌના પાદપ્રહારોને સહતી,
ઊડી પવનથી એને ભરી દે, નૃપ નયને કિરીટે પડી રે' .

એવા ખગપતિ, સમજી પ્રસંગ કરતા સુજા અધમનો ના સંગ;
 કવિકોવિદ કહે એવી નીતિ ખલકલહ કે શુભ નવ પ્રીતિ.
 ઉદાસીન રહી સદા સહેવું શ્વાન જેમ ખલથી દૂર રહેવું;
 મારું હૃદય કપટી ને કુટિલ તેથી રુચ્યું મને નવ હિત.

*

(દોહરા)

એક વાર હરમંદિરે જપતો'તો શિવનામ,
 ગુરુ આવ્યા, નવ માનથી ઊઠી કર્યા પ્રણામ.

એ દયાળુ બોલ્યા નહીં, ઉરમાં રોષ ન લેશ;
 અધ ગુરુના અપમાનનું સહી શક્યા ન મહેશ.

(ચોપાઈ)

થઈ મંદિરે આકાશવાણી અજા હતભાગી રે અભિમાની,
 તારા ગુરુને નથી થયો ક્રોધ ભારે કૃપાળુ સમ્યક બોધ.

તોય આપીશ શાપ તને હા, નીતિવિરોધ ગમે મુજને ના;
 દઉં દંડ ના ખલ તુજને જો નષ્ટ વેદનો માર્ગ બને તો.

ઈર્ષ્યા શઠજન ગુરુની કરે જે પડે રૌરવ કોટિ યુગો તે;
 પછી જન્મે પક્ષીપશુ બનતાં, જન્મ સહસ્ર પામે દુઃખે પડતાં.

બેસી અજગર પેઠે રહ્યો પાપી, તારી બુદ્ધિ મલે રહી વ્યાપી,
 મહાવિટપ કોતરમાં જઈને રહે તેથી તું સર્પ બનીને,

અધોગતિ અધમાધમ પામ છોડી અંતરનો આરામ.

(દોહરા)

સુણતાં ક્ષુબ્ધ બની ગયા કઠોર એ શિવશાપ,
મુજને કંપિત દેખતાં ઉર પ્રગટયો પરિતાપ.

કરી દંડવત તરત દ્વિજ શિવને જોડી હાથ,
કરવા લાગ્યા વિનયને ગદગદ સ્વરની સાથ.

*

૧૧. શિવની સ્તુતિ તથા કૃપા

(સોરઠા- શિવોહમ શિવોહમ)

નમું ઈશ ઈશાનના મોક્ષરૂપ, વિભુ વ્યાપક બ્રહ્મા વેદસ્વરૂપ,
નિજ નિર્ગુણ નિર્વિકલ્પ નિરીહ, ચિદાકાશ આકાશવાસી ભજું હું.

નિરાકાર ઓમકારસ્વામી તુરીય ગિરાજ્ઞાનગોતીત ઈશ્વર ગિરીશ,
કરાલ મહાકાલ કાલ કૃપાલ ગુણાગાર સંસારપાર નમું હું.

તુષારાદ્વિશા ગૌર ગંભીર દિવ્ય મનોભૂત કોટિપ્રભા શ્રી શરીર;
સ્ફુરે મૌલિ કલ્લોલિની ચારુ ગંગા, ધર્યો ભાલપે ચંદ્ર કંઠે ભુજંગ.

ચલત્કુંડલ ભૂ સુનેત્ર વિશાળ પ્રસન્નાનન નીલકંઠ દયાળ,
મૃગાધીશ ચર્માખર મુંડમાળ પ્રિય શંકર સર્વનાથ ભજું હું.

પ્રચંડ પ્રકૃષ્ટ પ્રગલ્ભ પરેશ, અખંડ અજ ભાનુ કોટિપ્રકાશ,
ત્રય:શૂલનિર્મૂલન શૂલપાણિ, ભજું હું ભવાનીપતિ ભાવગમ્ય.

કલાતીત કલ્યાણ કલ્યાંતકારી, સદા સજ્જનાનંદદાતા પુરારી;
ચિદાનંદ સંદોહ મોહાપહારી બનો હે પ્રસન્ન પ્રભો મન્મથારિ.

ઉમાનાથનાં ચરણને જ્યાં સુધી ના ભજે માનવી લોકપરલોકમાં ના,
લહે ત્યાં સુધી શાંતિ સંતાપનાશ, પ્રસીદ પ્રભો સર્વભૂતાધિવાસ.

ન હું યોગ જાણું ન જપ કે ન પૂજા, નમું છું સદા શંભુ મધુરા પદોમાં,
જરા જન્મ દુઃખોઘથી તપ્ત મુજને, પ્રભો શંભુ રક્ષો નમું દીન શરણે.

(અનુષ્ટુપ)

શિવની પ્રસન્નતા માટે દુદ્રાષ્ટક ગવાયેલું,
ભક્તિથી કરતાં પાઠ મળે શિવપ્રસન્નતા.

(દોહરા)

સર્વજ્ઞ શિવે સ્તુતિ સુણી, દેખ્યો દ્વિજનો રાગ;
નભવાણી મંદિર થઈ, દ્વિજવર વરને માગ.

પ્રસન્ન હો પ્રભુ મુજ ઉપર, હોય દીન પર પ્રેમ,
તો નિજ પદની ભક્તિ દો વર અન્ય પછી તેમ.

માયાવશ જડ જીવ આ ભૂલી ભાન ફરે,
કૃપાસિંધુ પ્રભુ ના કરો એ પર ક્રોધ તમે.

દીનબંધુ શિવ શિષ્ય પર કરો હવે કડુણા,
શાપ અનુગ્રહ થાય કે અલ્પ સમયમાં આ.

(આખ્યાન)

પરમ થાય આનું કલ્યાણ કરો એમ હે કૃપાનિધાન;
સુણી વિપ્રની પરહિતવાણ તથાસ્તુ બોલ્યો નભનો પ્રાણ.

કીધું એણે દારુણ પાપ, દીધો મેં ક્રોધ કરી શાપ,
સાધુતાતણો કરી વિચાર કૃપા વિશેષ કરું તત્કાળ.

ક્ષમાશીલ પરહિતરત જે ખરારિસમ પ્રિય મુજને તે;
મુજ અભિશાપ ન વ્યર્થ જશે, આના જન્મ સહસ્ર થશે.

જન્મમરણ દારુણ દુઃખ જે લેશ થશે આને નવ તે;
મટશે કો જન્મે ના જ્ઞાન; શૂદ્ર સુણી લે વચન પ્રમાણ.

અવધમહીં કાયા ધારી સેવા સતત કરી મારી,
અનુગ્રહ મારો પુરીપ્રભાવ, રામભક્તિ પ્રગટ થશે પ્રાણ.

દ્વિજ સેવ્યે પ્રભુ થાય પ્રસન્ન, વચન સુણી લે બની પ્રપન્ન;
કરતો નહીં વિપ્ર અપમાન, ગણજે સંત અનંત સમાન.

ઈન્દ્રકુલિશ મુજ શૂલ વિશાળ કાળદંડ હરિચક્ર કરાળ,
એથી માર્યો ન મરે જે જલે વિપ્રદ્રોહાનલ તે.

એવો વિવેક સ્થિર જો થશે કશું નહીં દુર્લભ તો હશે;
અર્પું વળી શુભાશિષ હું મેળવ અપ્રતિહત ગતિ તું.

(દોહરા)

હરખ્યા ગુરુ શિવવચનથી, સમજાવી મુજને,
શંભુચરણ ધારી ઉરે ગયા સપ્રેમ ગૃહે.

*

કાળક્રમે વિંધ્યાચલે પછી બન્યો હું સાપ,
અલ્પ સમયમાં તે તજ્યું તન મેં આપોઆપ.

નૂતન વસ્ત્ર સજે નર છોડી વસ્ત્ર પુરાણ,
અનાયાસ હું ધારતો તેમજ તન ને પ્રાણ.

શિવના આશીર્વાદથી મને થયો ના ક્લેશ,
ધાર્યા દેહ વિવિધ છતાં જ્ઞાન મળ્યું ન ખગેશ !

દેવ મનુજ તિર્યકનું જે પણ તન ધાર્યું,
રામભજન ત્યાં અનુસર્યો, સુખ તેથી માણ્યું.

કોમળ શીલ સ્વભાવને સદગુરુનો મારા,
કેમે ના વિસર્યો; શમી ના પીડાજ્વાળા.

(આખ્યાન)

પામ્યો પરમ દ્વિજતણી કાય, સુરદુર્લભ પુરાણ શ્રુતિ ગાય;
ત્યાં પણ રઘુપતિલીલા કરી શિશુ સાથે મેં સદા મળી.

(દોહરા)

વય વધતાં મુજને પિતા ભણાવવા લાગ્યા,
સમજવા છતાં રસ મને આવ્યો એમાં ના.

વાસના બધી મનથકી મારા નષ્ટ થઈ,
લગની રામચરણતણી લાગી ફક્ત ગઈ.

કામધેનુને છોડતાં સેવે સદા ખરી ¹³
માનવ એવો મૂર્ખ કો જગમાં શકે મળી ?

હાર્યા પિતા ભણાવતાં, ભણી શક્યો ના હું;
પ્રેમમગ્ન મુજને ખરે રુચી શક્યું ન કશું.

માતપિતા મરતાં ગયો ભક્તિકાજ વનમાં;
ઋષિના આશ્રમમાં જઈ પડતો હું પદમાં.

રઘુપતિના ગુણગાનને હર્ષે સાંભળતો,
શિવકૃપાથકી અસ્ખલિત પામી ગતિ ફરતો.

ત્રિવિધ એષણા છૂટતાં લગન વધી ઉરમાં,
રામદર્શને કે કરું જન્મ ધન્ય મુજ આ.

સર્વભૂતમય ઈશ છે મુનિ કહેતા સૌ એમ,
નિર્ગુણ મત ગમતો નહીં, સગુણ પર અધિક પ્રેમ.

ગુરુનાં વચન સ્મરી કર્યો રામચરણ અનુરાગ,
ફરતો ગાતાં રામગુણ, બીજાનો ના માગ.

*

¹³ ખરી - ગધેડી

૨૨. લોમશમુનિનો પ્રસંગ

(દોહરા)

વટવૃક્ષતણી છાંચમાં સુમેરુ શિખર પરે,
મુનિ લોમશ દર્શન થયું મુજને ધન્ય પળે.

દીન વચન મેં બોલતાં પ્રેમે કર્યા પ્રણામ;
વિનીત મૃદુ શબ્દો સુણી મુનિ કૃપાળુ ખગરાજ,
બોલ્યા, દ્વિજ આવ્યા અહીં કયા હેતુથી આજ ?

કૃપાનિધિ, વધો હું, તમે છો સર્વજ્ઞ સુજાણ,
સગુણ બ્રહ્મ આરાધના મને કહો ભગવાન !

(આખ્યાન)

મુનીશ્વરે રઘુપતિ ગુણવાત કહી અલ્પ સાદર ખગનાથ !
બ્રહ્મજ્ઞાનરત મુનિ વિદ્વાન સમજી મુજ અધિકાર મહાન.

કરવાને લાગ્યા ઉપદેશ, અજ અદ્વૈત અગુણ હૃદયેશ,
અકલ અનીહ અનામ અરૂપ, અનુભવગમ્ય અખંડ અનૂપ.

મનગોતીત અમલ અવિનાશ નિર્વિકાર નિરવધિ સુખવાસ;
તે તું, ના તુજ તેનો ભેદ વારિ વીચિસમ કથતા વેદ.

આપ્યો બ્રહ્મતણો ઉપદેશ, નિર્ગુણ મત ના ભાવ્યો લેશ;
બોલ્યો હું નમવી પદ શીશ સગુણભક્તિને કહો મુનીશ !

રામભક્તિ જલ મમ મન મીન, છૂટે કેમ મુનીશ પ્રવીણ ?
બતાવો હવે એ જ ઉપાય નિજ નયને નીરખું રઘુરાય.

નીરખું નયન ભરી અવધેશ પછી સુણું નિર્ગુણ ઉપદેશ;
ગાઈ મુનિએ કથા અનૂપ, હરિનું કહ્યું અગુણ સ્વરૂપ.

નિર્ગુણ મતને કરતાં દૂર સગુણ કહ્યો મેં હઠ ભરપૂર;
ઉત્તર પ્રત્યુત્તર મેં કર્યા મુનિવર ત્યારે ક્રોધિત થયા.

અધિક અવજ્ઞા કોઈ કરે ક્રોધ થાય તો જ્ઞાની ઉરે,
કરે જો અતિશય ઘર્ષણ કોય અનલ પ્રગટ ચંદનથી હોય.

(દોહરા)

વારંવાર સકોપ મુનિ કહેવા લાગ્યા જ્ઞાન,
ત્યારે હું મનમાં રહ્યો કરી વિવિધ અનુમાન.

ક્રોધ દ્વેત વિણ થાય ના દ્વેત વિના અજ્ઞાન;
માયાવશ પરિછિન્ન જડ જીવ શું ઈશ સમાન ?

સૌનું શુભ ચાહે કદી દુઃખ શકે આવી,
પારસમણિ જો હોય તો દૈન્ય શકે ફાવી ?

નિષ્કલંક કામી રહે પરદ્રોહી નિશ્શંક,
દ્વિજનું અહિત કર્યા થકી રહી શકે છે વંશ ?

સ્વરૂપજ્ઞાન પછી બને અહંકારમય કર્મ ?
દુષ્ટ સંગથી જાગતાં સદબુદ્ધિ કે ધર્મ ?

પરસ્ત્રીગામી સ્વપ્નમાં સદગતિ પ્રાપ્ત કરે ?
પરમાત્મા જાણ્યા પછી બંધ બધા ન ટળે ?

હરિનિંદકને સુખ મળે, નીતિ વિણ રહે રાજ ?
હરિચરિત્ર ગાયા પછી જીવે પાપસમાજ ?

પુણ્ય વિના શુચિ યજ્ઞ મળે, અપયજ્ઞ ના જો પાપ ?
શ્રુતિ પુરાણ સંતો કહે અન્ય ભક્તિશો લાભ ?

નરતન પામી રામને ભાવ કરી ન ભજાય,
એના સરખી હાનિ શી ? પશુતાને ન તજાય,

એથી વધુ પાતક કયું ? દયા સદાય ભજાય,
એથી ઉત્તમ ધર્મ શો સેવાભાવ સજાય ?

એમ વિચારી મેં સુણ્યો સાદર ના ઉપદેશ,
સગુણ પક્ષને સ્થાપતાં; ત્યારે મુનિ વિહગેશ,

વદ્યા ક્રોધથી મૂઢ ના મારી માને વાત,
વાદ કરે વાયસસમો ડરે પ્રિય ગણી જાત.

સ્વપક્ષનો આગ્રહ કરે માટે બન તું કાગ,
ભય કે દૈન્ય સિવાય મેં સ્વીકાર્યો એ શાપ.

*

સત્વર બનતાં કાગ હું મુનિપદ કરી પ્રણામ,
સ્મરી રામ રઘુવંશમણિ ચાલ્યો સુખે તમામ.

રામચરણરત ભક્ત જે વિગત કામમદક્રોધ,
નિજ પ્રભુમય જગ પેખતા કોનો કરે વિરોધ ?

(આખ્યાન)

ખગેશ, નવ કો ઋષિનું દૂષણ, ઉરપ્રેરક રઘુવંશ વિભૂષણ;
કૃપાસિંધુએ મુનિમતિ ટાળી લીધી પ્રેમપરીક્ષા મારી.

મનવચને જાણી નિજ પ્રાણ મુનિમતિ પલટાવી ભગવાન;
ઋષિ મુજ જોઈ શીલ સમેત રામચરણ વિશ્વાસ વિશેષ.

કરવા લાગ્યા પશ્ચાત્તાપ વિસ્મય પામી વારંવાર,
પ્રેમથકી બોલાવી પાસ સંતોષ ધર્યો મુજને ખાસ.

બાળસ્વરૂપ રામનું ધ્યાન મુજને આપ્યું કૃપાનિધાન,
રામમંત્રને કર્યો પ્રદાન, સુખદ ઠર્યું એ સુંદર ધ્યાન.

અલ્પ સમય ત્યાં રાખી મને કથા કહી સંપૂર્ણપણે,
રામચરિતમાનસને કહ્યું, રહસ્ય મુનિના મુખથી વહ્યું.

(દોહરા)

શંભુકૃપાથી મેળવ્યું રામચરિતસર ગુપ્ત,
રામભક્ત જાણી બધું આજ વર્ણવ્યું લુપ્ત.

રામભક્તિ પ્રગટી નથી જેના અંતરમાં,
એને ના કહેવું કદી ચરિત રામનું આ.

મુનિએ સમજાવ્યો મને વિવિધ પ્રકારે એમ,
મુનિચરણે મસ્તક ધર્યું ત્યારે મેં સપ્રેમ.

કરકમળે સ્પર્શી મને આપ્યા આશીર્વાદ,
રામભક્તિ તુજ અંતરે વસશે અવિચલ ગાઢ.

રામપ્રિય થશે નિત્ય તું શુભગુણધામ અમાન,
કામરૂપ ઈચ્છામરણ જ્ઞાન વિરક્તિ નિધાન.

વસશે રઘુવરને સ્મરી જે આશ્રમમાં તું,
ત્યાં રહેશે યોજન સુધી દળ ન અવિદ્યાનું.

*

(આખ્યાન)

કાળકર્મ ગુણદોષ સ્વભાવ હશે દુઃખતણો સદા અભાવ;
રામરહસ્યચરિતનું જ્ઞાન ગુપ્ત પ્રગટ ઈતિહાસ પુરાણ.

અનાયાસ તું પ્રાપ્ત કરીશ, રામપદે નવ નેહ ધરીશ;
ઈચ્છા કરશે મનમાં જે હરિપ્રસાદ દુર્લભ ન હશે.

મુનિઆશિષ સુણી મતિધીર, ગિરા થઈ ગગને ગંભીર,
મુનિ હો સત્ય તમારી વાણ, આ મુજ ભક્ત કર્મ મન વાણ.

સુણી નભગિરા હરખ થયો, પ્રેમમગ્ન નવ સંશય રહ્યો;
અરજ કરી અતિ મુનિવરતાણી ચરણે સ્નેહસમેત નમી.

(દોહરા)

હર્ષાન્વિત આ આશ્રમે અંતે આવ્યો હું,
દુર્લભ પ્રભુના અનુગ્રહે વરને પામ્યો છું.

*

આ સ્થળમાં વીતી ગયા કલ્પો સત્તાવીશ;
રઘુપતિનાં ગાઉં રસે ગુણગાન અહર્નિશ.

ભક્તોના હિતકાજ શ્રીરઘુવર ધારે અંગ,
ત્યારે અવધમહીં જઉં વસવા પ્રભુની સંગ.

શિશુલીલાતણા દર્શને અતિશય સુખ પામું,
શિશુસ્વરૂપ ધારી ઉરે આશ્રમમાં આવું.

કથા સકળ તમને કહી કાગદેહની મેં;
રામભક્તિમહિમા ખરે અમોઘ અદભુત છે.

આ તન છે પ્રિય કેમ કે થયો રામપદ નેહ,
નિજ પ્રભુનું દર્શન મળ્યું, શમ્યા સકળ સંદેહ.

ભક્તિમાર્ગ પર દૃઢ રહી પામ્યો ઋષિનો શાપ,
મુનિદુર્લભ વર મેળવ્યું, એવો ભજન પ્રતાપ.

*

૨૩. માયા વિશે

(આખ્યાન)

એવી ભક્તિ જે પરહરે, કેવળ જ્ઞાનકાજ શ્રમ કરે,
કરતાં કામધેનુનો ત્યાગ કરે આકાંક્ષાનો તે રાગ.

કેમ તેમને દૂધ મળે, દૈન્ય ભક્તિ વિણ કેમ ટળે,
કુકર્મવાળા જડ જન તે નૌકા વિના પ્રયત્ન કરે,
તો પણ કોટિ પ્રયત્ન વડે સાગરને ન કદીય તરે.

ભુશુંડિનાં સુણતાં સુવચન બોલ્યા તરત જ ગરુડપ્રસન્ન,
તમારી કૃપાથી મનમાંથી શોક મોહ ભ્રમ નથી જરાય.

સુષ્યા પુનિત રઘુપતિ ગુણગ્રામ કૃપાથકી પામ્યો વિશ્રામ,
પૂછું એક આપને વાત સમજાવી ધન્ય કરો જાત.

કહે સંતમુનિ વેદપુરાણ દુર્લભ કાંઈ નવ જ્ઞાન સમાન,
મુનિનો મત પણ એવો હતો, પ્રભાવ ન પડ્યો તમ પર કશો.

જ્ઞાન ભક્તિની વચ્ચે ભેદ કહો કેટલો કૃપાનિકેત;
ગરુડ વચન સુણતાં સાનંદ કાગ વદ્યા પ્રણમી ભગવંત.

જ્ઞાન ભક્તિમાં લેશ ન ભેદ ઉભય હરે ભવસંભવ ખેદ,
મુનિવર કથતા અંતર લેશ, સુણો શાંતિથી તે વિહગેશ !

જ્ઞાન ભક્તિ યોગ વિજ્ઞાન પુરુષ સર્વ છે એ હરિ પ્રાણ !
પુરુષપ્રતાપ પ્રબળ કહેવાય, અબલા જડ નિર્બળ જ મનાય

(દોહરા)

પુરુષ તજી સ્ત્રીને શકે જો વિરક્ત કે ધીર,
કામી વિષયી ના કદી જે ન ભજે રઘુવીર.

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

તે મુનિ જ્ઞાનનિધાન પણ મૃગનયના વિધુમુખ નીરખી,
વિવશ બને; નારી સ્વયં વિષ્ણુ તણી માયા પ્રગટ.

*

(આખ્યાન)

પક્ષપાત અલ્પ પણ ના રાખું, વેદ પુરાણ સંતમત ભાખું,
મોહે સ્ત્રી નવસ્ત્રીને રૂપ પન્નગારિ એ રીત અનૂપ.

માયાભક્તિ ઉભય સ્ત્રીજાત વિચારો જરા મારી વાત;
ભક્તિ પ્રિય ઘણી રઘુવરને નર્તકી જ મળ્યા ખલુ છે.

રામભક્તિને અતિ અનુકૂળ જેના હૃદયે તે ભરપૂર,
ઉપમા ઉપાધિ રહિત રહે માયા તેનાથકી ડરે.

માયા તેનાથી શરમાય, ભક્ત ન એનાથી ભરમાય;
મુનિ એવું સમજી વિદ્વાન માગે ભક્તિ સકલ સુખપ્રાણ.

(દોહરા)

એ રહસ્ય રઘુનાથનું નવ જલદી સમજાય,
કૃપા થકી સમજાય તો સ્વપ્ને મોહ ન થાય.

*

૨૪. જ્ઞાન અને ભક્તિ

(દોહરા)

જ્ઞાનભક્તિનો અન્ય પણ ભેદ કહ્યો છે એક,
સુણતાં એને રામપદ પ્રીત પ્રગટતી છેક.

(આખ્યાન)

સુણો અકથ્ય છતાં પણ વાત વર્ણવાય ના સમજી તાત !
ઈશ્વર અંશ જીવ અવિનાશ ચેતન અમલ સહજ સુખવાસ.

(દોહરા)

તે માયાને વશ બન્યો મર્કટ પોપટ જેમ,
બંધાયો ગાંઠો પડી જડચેતનમાં એમ.

મિથ્યા ગ્રંથિ છતાંય તે કપટી ખૂબ ગણી,
જીવ ગયો છે ત્યારથી સંસારી જ બની.

ગ્રંથિ ન તૂટે જીવને સુખી પૂર્ણ ના થાય,
શ્રુતિ પુરાણ યત્ને અધિક બનતી સુદૃઢ જાય.

મોહતિમિર ઉરમાં રહે જીવતણા સવિશેષ,
દેખે ગ્રંથિ નહીં પછી છોડે તેને કેમ ?

કૃપા કરી સંજોગ જો ઈશ કરે એવો,
ગંથિ શકે છૂટી પ્રબળ તરત કદાચિત તો.

(આખ્યાન)

સાત્વિક શ્રદ્ધાકેરી ગાય વસે હરિકૃપાથી મનમાંહ્ય,
જપતપ વ્રત યમ નિયમ અપાર વેદવિહિત શુભ ધર્મ આચાર.

તે તૃણ હરિત જો ગાય ચરે ભાવવચ્છને દૂધ ધરે,
દોર નિવૃત્તિ પાત્ર વિશ્વાસ, નિર્મળ મન આહીર નિજદાસ.

પરમ ધર્મમય કાઠી દૂધ તપવે અકામ અનલે ખૂબ,
ક્ષમાતોષથી ઠંડું કરે, ધીરજ શમનો સંગ ધરે,

તત્વવિચાર રવૈયૌ કરે, સત્યવચન દમરજ્જુ ધરે,
મંથનથી કાઢે નવનીત વૈરાગ્યતણું નિર્મળ નીત.

(દોહરા)

યોગાગ્નિ પ્રગટાવતાં સર્વ કર્મ બાળી,
ઠારે ધૃતને જ્ઞાનનું મમતામલ મારી.

વિજ્ઞાનમયી બુદ્ધિએ પવિત્ર ધૃત પામી,
દિવેટ સમતાની કરે મન દીવે ધારી.

ત્રણ ગુણકાળ તણો કહ્યો શ્રુતિએ દિવ્ય કપાસ,
તુર્યાવસ્થા રૂ વળી તેનું કાઠી ખાસ.

દિવેટ દૃઢ સુંદર કરે તેની, દીપક એ,
તેજપુંજ વિજ્ઞાનમય પછી જલાદી દે.

એની પાસે પહોંચતા મદાદિ શલભ બધા,
ભસ્મ થાય ક્ષણ વારમાં નાસે બધી વ્યથા.

*

(આખ્યાન)

સોહમસ્મિની વૃત્તિ અખંડ દીપશિખા એ પરમ પ્રચંડ,
આતમ અનુભવ સુખ સુપ્રકાશ કરે ભેદ ભવમૂલ વિનાશ.

પ્રબલ અવિદ્યાનો પરિવાર મોહ ભ્રાન્તિ તમ ટળે અપાર,
બુદ્ધિ પામીને સુપ્રકાશ ઉરની કરે ગ્રંથિનો નાશ.

ગ્રંથિ તૂટતાં પૂર્ણપણે જીવ કૃતાર્થ સદાય બને;
ગ્રંથિ તૂટતી પણ જાણી વિધ્ન કરે માયા શાણી.

(દોહરા)

રિદ્ધિ સિદ્ધિથી બુદ્ધિને દર્શાવે બહુ લોભ,
છળ બળથી પાસે જઈ સિદ્ધિ જગવે ક્ષોભ.

પાલવના પવને કરે જ્ઞાનદીપને શાંત,
બુદ્ધિ શાણી હોય તો થાય કદી ના ભ્રાંત.

અમંગલ ગણી સિદ્ધિ પ્રતિ આપે લેશ ન ધ્યાન,
વિધ્ન દેવતા નાખતા કરવા ચંચલ પ્રાણ.

દિવ્ય ઝરુખા હૃદયના ધરના ઈન્દ્રિયદ્વાર,
દેવો ત્યાં બેસી ગયા કરી સ્થાન નિરધાર.

વિષયવાયુને આવતો તે સઘળા જોઈ,
બળજબરીથી દ્વારને દેતા સૌ ખોલી.

પ્રબળ પવન ઉરમાં જતાં દીપ બુઝાઈ જાય,
ગંથિ રહે, તમ નવ ટળે, બુદ્ધિ વ્યાકુળ થાય.

*

ઈન્દ્રિયોના દેવને જ્ઞાન નથી ગમતું,
વિષય ભોગ રસમાં રહે મન નિશદિન ભમતું.

વિષયવાયુએ બુદ્ધિને વ્યાકુળ હોય કરી,
જ્ઞાનદીપને તો પછી જગવે કોણ ફરી !

વિવિધ પામતો જીવ આ પાછો સંસૃતિ ક્લેશ,
હરિ માયા અતિ દુસ્તર તરાય ના વિહગેશ !

કઠિન કહેવું સમજવું તેમ સાધવું જ્ઞાન,
થઈ જાય તો પણ પડે સદા રાખવું ધ્યાન.

જ્ઞાનપંથને કઠિન છે કહ્યો કૃપણની ¹⁴ ધાર,
પડતાં તેની ઉપરથી નથી લાગતી વાર.

¹⁴ કૃપણ - બેધારી તલવાર

એ પંથે આગળ વધે સારી પેઠે જે,
પામી લે કૈવલ્યરૂપ દિવ્ય પરમપદ તે.

(ઓપાઠ)

અતિદુર્લભ કૈવલ્ય પદ પરમ, કહે પુરાણ સંત નિગમાગમ;
રામભક્તિથી મુક્તિ પણ પરમ મળી જાય માગ્યા વિના સ્વયમ્.

અસંખ્ય કોઈ કરે ઉપાય સ્થળવિણ જળ ના રહે જરાય;
હરિભક્તિ વિના ના જ મળે તેમ મોક્ષસુખ ના જ ઠરે.

એમ વિચારી હરિના ભક્ત પ્રભુના પ્રેમમહીં અનુરક્ત,
અનાદર કરી મુક્તિતણો લોભ ભક્તિનો કરે ઘણો,
થાય ભક્તિથી વિનાપ્રયાસ સંસૃતિમૂળ અવિદ્યાનાશ.

(દોહરા)

તૃપ્તિકાજ ભોજન થતું જઠરાગ્નિ પચવે,
આપોઆપ જ ભક્તિ પણ તારે તેમ ભવે.

ભક્તિ સુગમ સુખદાયિની જેને ન ગમે લેશ,
વિમૂઢ એવો માનવી કોણ હશે વિહગેશ ?

સેવક સેવ્ય ભાવ વિણ ના સંસાર તરાય,
ભજો રામપદપંકજ સમજી એમ સદાય.

જે ચેતનને જડ કરે જડને ને ચૈતન્ય,
એવા સમર્થ રામને ભજે જીવ તે ધન્ય.

25 . ભક્તિપ્રતાપ

(ચોપાઈ)

કહ્યો સમજાવી જ્ઞાન સિદ્ધાંત, હવે સાંભળો ભક્તિપ્રતાપ;
રામભક્તિ ચિંતામણિ ન્યારો વસે જેના હૃદયમાં રૂપાળો.

વિના દીપક ધી કે દિવેટ પામે દિનરાત તે તો તેજ,
મોહદૈન્ય નિકટ ના આવે લોભવાયુ ના એને બુઝાવે.

તમ અજ્ઞાનનું ટળી જાય, હારે સકલ શલભ સમુદાય,
ખલ કામાદિ નિકટ ન આવે વસે ભક્તિ જેના ઉર માંહે.

વિષ અમૃત શત્રુ મિત્ર થાય, પામી મણિ તે સુખી બની જાય,
વ્યાપે માનસરોગ ન ભારે જેથી જીવો દુઃખી છે વધારે.

મણિ રામભક્તિનો જે ઉરમાં તેને શોક નથી કોઈ સ્થળમાં;
તે જ ચતુર શિરોમણિ જન જેનું મણિના પ્રયત્નમાં મન.

મણિ પ્રગટ જગતમાં સોઈ, નવ પામે કૃપા વિના કોઈ;
એને સુગમ મેળવવાના માર્ગ કિન્તુ અપનાવે ના હતભાગ્ય.

ગિરિ પાવન વેદપુરાણ કથા રામની સુંદર ખાણ;
મર્મી સજ્જન સુમતિ કુદારી, જ્ઞાન વૈરાગ્યની આંખ ન્યારી.

શોધે સ્નેહથી જે કોઈ પ્રાણ પામે ભક્તિ તે સૌ સુખખાણ;
મારા મનમાં એવો છે વિશ્વાસ રામ કરતાં અધિક રામદાસ.

રામસિંધુ સજ્જન ધન ધીર, હરિ ચંદન સંત સમીર;
ફળ હરિભક્તિ સૌનું મનાય, તેને સંત વિના ન પમાય.

(દોહરા)

એમ વિચારી જે કરે સદાકાજ સત્સંગ,
રામભક્તિ તેને થતી સાચે સુલભ વિહંગ !

*

બ્રહ્મ પયોનિધિ, મંદર જ્ઞાન, સંત છે દેવ,
કથા સુધા તે પામતા, મધુમંથનની ટેવ.

મધુરતા રહે ભક્તિની તે નવનીત મહીં,
જે ચાખે તેને કદી ચિંતા થાય નહીં.

વિરતિ ઢાલ ને જ્ઞાનની તલવારે મારે,
લોભ મોહ મદ શત્રુને, પામે જય ભારે,
હરિભક્તિની શક્તિ તે કદી આજ પ્યારે.

*

૨૬. સપ્તપ્રશ્નના ઉત્તર

(આખ્યાન)

વદ્યા સપ્રેમ ફરી ખગરાવ કૃપાળુ હો મારા પર ભાવ,
સેવક મુજને સમજી તો સપ્ત પ્રશ્નના ઉત્તર દો.

પ્રથમ કહો પ્રભુ હે મતિધીર, સૌથી દુર્લભ કવણ શરીર;
સુખ ને દુઃખ કવણ છે શ્રેષ્ઠ, કહો કરી સંક્ષેપે વિવેક.

સમજો સંત-અસંત સ્વભાવ મર્મ તેમનો ભાવ અભાવ;
કવન પુણ્ય શ્રુતિવિદિત વિશાળ કહો કવન અઘ પરમ કરાળ.

સવિસ્તર કહો માનસરોગ, સર્વજ્ઞ તમે કરુણાઘોષ;
કાગ વદ્યા સાદર સપ્રીત સુણો કહું સંક્ષેપ રીત.

નર તન સમ નવ કોઈ દેહ, જીવ ચરાચર યાચે તેહ;
સ્વર્ગ નરક અપવર્ગ નિસરણી જ્ઞાન વિરક્તિ ભક્તિ શુભ કરણી.

એ તનથી હરિ જે ન ભજે, વિષય સાજ અતિહીન સજે,
પારસમણિને તજતાં તે મૂર્ખ કાયને કરમાં લે.

દરિદ્રતા સમ દુઃખ ન ખરે સંતમિલન સમ સુખ ન મળે;
પર ઉપકાર મનવચનકાય સંતસ્વભાવ સહજ ખગરાય !

સંત સહે દુઃખ પરહિતકાજ પરદુઃખકાજ અસંત અભાગ;
ભોજવૃક્ષ સમ સંત કૃપાલ પરહિત વેઠે વિપદ વિશાળ.

શણ સમાન શઠ બંધન કરે ખાલ કઢાવી કષ્ટે મરે,
કરે સ્વાર્થ વિણ પર અપકાર અહિ મૂષક સમ સતત અપાર.

હિમ કૃષિ હણતાં પામે નાશ, મરે અન્ય સુખ હણતાં ખાસ,
દુષ્ટ જગતમાં ઉદય કરી કેતુ જેમ લે શાંતિ હરી.

(દોહરા)

સંત ઉદય સુખ આપતો સદા સૂર્યશશિ જેમ;
અહિંસા પરમધર્મ છે પરનિંદા અધ તેમ.

*

(આખ્યાન)

હરિ ગુરુ નિંદક દાદુર થાય, સહસ્ર જન્મ ધરે તે કાય,
દ્વિજ નિંદક બહુ નરકે વાસ કરી ધરે વાયસ તન ખાસ.

માની શ્રુતિસુરનિંદક જે જન રૌરવ નરકે પડતા તે;
બને ઉલૂક સંતનિંદારત મોહનિશાપ્રિય જ્ઞાનભાનુગત.

સૌની નિંદા જે જન કરે ¹⁵ ચમગાદુરતન તેને મળે;
હવે વર્ણવું માનસરોગ જેથી દુઃખ સૌ પામે લોક.

મોહ સર્વ વ્યાધિતણું મૂળ, તેમાંથી ઊપજે બહુ શૂળ;
કામ વાત કફ લોભ અપાર ક્રોધ પિત્ત છાતીની જ્વાળ.

ત્રણે બંધુ એ પ્રીતિ કરે સંનિપાત તો દુઃખદ મળે;
વિષય મનોરથ દુર્ગમ શૂળ કરે સકળ જીવનને ધૂળ.

ઈર્ષ્યા ખસ દાદર છે રાગ, વ્યાધિ ગળાના હર્ષવિષાદ;
પરસુખથી જલવું ક્ષય તે, કોઢ કુટિલતા મનની જે.

¹⁵ ચમગાદુર - ચામાચીડિયું

ગાંઠરોગ અતિ દુઃખદ અહં, નસરોગ કપટ મદ રતિ દંભ;
તૃષ્ણા ઉદરવૃદ્ધિ અતિઘોર ત્રિવિધ એષણા તાવ કઠોર.

દ્વિવિધ તાવ મત્સર અવિવેક, કહું કયાં લગ કુરોગ અનેક ?

(દોહરા)

એક વ્યાધિવશ નર મરે આ અસાધ્ય બહુ વ્યાધિ,
પીડે સદાય જીવને, પામે કેમ સમાધિ ?

*

નિયમ ધર્મ આચાર તપ જ્ઞાન યજ્ઞ જપ દાન,
લેષજ કોટિ છતાંય ના સ્વાસ્થ્ય પામતો પ્રાણ.

જગના સઘળા જીવ છે એમ ખરે રોગી,
હર્ષશોક ભયશોકથી સંતપ્ત વિયોગી.

માનસરોગ જુદાજુદા સૌને જગમાં હોય,
કોઈ વિરલા જાણતા પીડા પામે તોય.

ઓછા થાયે ઓળખ્યે નવ પણ પામે નાશ,
વિષય કુપથ્યે પાંગરે, મુનિમન કરતા વાસ.

સાધારણ માનવ તણું કહેવું પછી શું;
ઉપાય એના નાશનો કહું અનુભવે હું.

*

(આખ્યાન)

બને કદી એવો સંયોગ રામકૃપાથી નાસે રોગ;
સદગુરુ વૈદ વચન વિશ્વાસ સંયમ વિષયોની ના આશ.

રામભક્તિની સંજીવની શ્રદ્ધા મતિ અનુપાન વળી;
એથી રોગ મટી સૌ જાય, પ્રયત્ન અન્ય સફળ ના થાય.

ગણાય રોગરહિત તે મન વધે વિરક્તિ તણું જો ધન;
સુમતિ ક્ષુધા જો નિત્ય વધે, આશ વિષયની વળી ઘટે.

વિમલ જ્ઞાનજલમાં જન નાહ્ય રામભક્તિ વ્યાપે ઉર માંહ્ય;
શિવ અજ શુક સનકાદિક નારદ સૌ મુનિ બ્રહ્મવિચાર વિશારદ.

સૌનો સંમત મત છે એમ રામચરણમાં કરવો પ્રેમ;
શ્રુતિપુરાણ સૌ ગ્રંથ કહે રામભક્તિ વિણ સુખ ન લહે.

કમઠપીઠ પર પ્રગટે વાળ, વંધ્યાસુત મારે છે માર,
ગગને ખીલે અગણિત ફૂલ, પામે સુખ ના હરિપ્રતિફૂલ.

તૃષા ટળે પી મૃગજલપાન, ગાઢ બને શશશીશ વિષાણ,
કરે તિમિર છે રવિનો નાશ, પ્રગટે અનલ બરફથી ખાસ,

તો પણ રામવિમુખ હો જે જીવ ન પામે સુખને તે.

(દોહરા)

જલમંથનથી ઘી મળે રેતીમાંથી તેલ,
હરિના ભજન વિના છતાં તરાય ભવને કેમ ?

મચ્છરને બ્રહ્મા કરે અજ મચ્છરથી હીન,
શંકા છોડી રામ તે પ્રભુને ભજો પ્રવીણ.

સુનિશ્ચિત કહું આજ હું, વચન ન ખોટાં લેશ,
તરે સુદુસ્તર સિંધુને ભજતા જે પરમેશ.

*

(આખ્યાન)

કહ્યું સકળ હરિચરિત અનૂપ સુંદર વિશાળ મતિઅનુરૂપ,
શ્રુતિસિદ્ધાંત કહ્યો મેં આજ ભજવા રામ વિસારી કાજ.

મુજસમ શઠ પર કરતા પ્રેમ તે રઘુપતિ ના ભજવા કેમ;
નિર્મોહ તમે જ્ઞાનસ્વરૂપ કરી કૃપા મારા પર ખૂબ.

પૂછી રામકથા અતિપાવન શુક સનકાદિ શંભુ મનભાવન;
સત્સંગ સુદુર્લભ સંસાર નિમિષતણો પણ એક જ વાર.

હૃદયમાં કરો ગરુડ વિચાર, મને ભજનકેરો અધિકાર ?
અધમ અપાવન સૌથી નીચ પ્રભુએ કર્યો પુનિત સુપ્રસિદ્ધ.

(દોહરા)

આજ ધન્ય હું ધન્ય અતિ યદ્યપિ સૌ વિધ હીન,
રામે ભક્ત ગણી ધર્યો સંતસમાગમ દિવ્ય.

બુદ્ધિ મુજબ મેં છે કહ્યું, છુપાવ્યું ન કશું;
કોણ રામરસસિંધુનો પામે તાગ તસુ ?

*

રામતણાં ગુણગાનને સ્મરતાં ફરીફરી,
ભુશુંડિ પ્રાજ્ઞ પરમ ગયા હર્ષે દિવ્ય મળી.

મહિમા ગાયો જેમનો વેદે નેતિ કહી,
અતુલિત બલ છે જેમનું પ્રભુત્વ ચરિત વળી.

ચરણ જેમનાં પૂજ્ય છે શિવ બ્રહ્મા માટે,
દયા તેમની, તેમણે મૂક્યો કર માથે.

મૃદુસ્વભાવ દેખાય ના સુણાય એવું કયાંય,
કોને રઘુપતિ રામ ગણું ખગેશ, આ જગ માહ્ય.

સાધક સિદ્ધ વિરક્ત કે મુક્ત મહાજન જે,
કવિ કૃતાર્થ કોવિદ વળી સંન્યાસી સૌ તે.

યોગી તાપસ સૂર ને જ્ઞાની વિજ્ઞાની,
ધર્મનિષ્ઠ પંડિત ભજે જો ના મુજસ્વામી,
તરે તો નહીં સિંધુને મુક્તિને પામી.

આશ્રય લેતાં જેમનો મુજ શા અઘભંડાર,
શુદ્ધ બને તે રામને વંદન વારંવાર.

નામ જેમનું ભેષજ ભવનું હરે ત્રિશૂલ,
કૃપાલુ તે હો આપણા ઉપર સદા અનુકૂલ.

*

૨૭. ગરુડની વિદાય

(દોહરા)

ભુશુંડિનાં વચનો સુણી પેખી પ્રભુનો નેહ,
બોલ્યા સ્નેહ સહિત ગિરા ગરુડ વિગત સંદેહ.

કૃતકૃત્ય થયો સાંભળી દિવ્ય મધુર વાણી,
રઘુપતિભક્તિ રસે ભરી શાંતિમયી શાણી.

રામચરણમાં અવનવી મુજને પ્રીતિ મળી,
માયાથી પેદા થતી સર્વ વિપત્તિ ટળી.

મોહસિંધુમાં ડૂબતા મારે માટે આપ,
નાવ બન્યા, સુખને ધર્યું, શાંત કર્યા સંતાપ.

એનો પ્રતિઉપકાર ના મારાથકી કરાય;
વંદુ ચારુ ચરણમહીં પ્રેમે વારંવાર.

(આખ્યાન)

પૂર્ણકામ રામઅનુરાગ કોણ તમારા સમ બડભાગ;
સંતવિટપ સરિતા ગિરિધરા પરહિત ખાતર સૌની ક્રિયા.

સંતહૃદય નવનીત સમાન કવિની પૂર્ણ નથી એ વાણ,
નિજ પરિતાપ દ્રવે નવનીત, પરદુઃખ દ્રવે સંત સુપવિત્ર.

જીવનજન્મ સફળ મમ થયો, કૃપા થતાં સંશય સહુ ગયો;
જાણી સદા મને નિજ દાસ કરજો કરુણા સ્નેહે ખાસ.

(દોહરા)

ચરણે મસ્તક મૂકતાં પ્રેમસહિત મતિધીર,
ગરુડ ગયા વૈકુંઠમાં ઉર રાખી રઘુવીર.

સંતસમાગમસમ નથી લાભ જગતમાં આન,
હરિકૃપા વિના ના મળે, ગાયે વેદપુરાણ.

*

૨૮. ઉપસંહાર

(આખ્યાન)

કહ્યો પવિત્ર પરમ ઈતિહાસ; છૂટે શ્રવણથકી ભવપાશ;
પ્રણત કલ્પતરુ કરુણાપુંજ પ્રગટે પ્રીત રામપદકંજ.

મનકમવચન જનિત અધ જાય કથાશ્રવણ જો મનથી થાય.

તીર્થાટન સાધક સમુદાય યોગ વિરક્તિ જ્ઞાનમહિમાય,
કર્મધર્મવ્રત તેમજ દાન, સંયમ જપ તપ યજ્ઞમહાન.

ભૂતદયા દ્વિજગુરુની સેવ વિદ્યા વિનય અખંડ વિવેક,
સાધન કહ્યાં વેદમાં જે સૌનું ફળ હરિભક્ત જ છે;

તે ભક્તિ રઘુનાથતણી ઠેરઠેર ના શકે મળી,
કોઈ વિરલ જ પ્રાપ્ત કરે રામતણી જો કૃપા મળે.

(દોહરા)

મુનિ-દુર્લભ હરિભક્તિ નર પામે વિના પ્રયાસ,
કથા નિરંતર આ સુણે જે રાખી વિશ્વાસ.

*

(આખ્યાન)

એ સર્વજ્ઞ ગુણી ને જ્ઞાતા પંડિત એ મંડિત મહાદાતા,
ધર્મનિષ્ઠ કુળરક્ષક એ રામચરણરત જગમાં જે.
નીતિનિપુણ તે પરમ સુજાણ શ્રુતિમતની છે જેને જાણ,
એ કવિકોવિદ એ રણધીર ભજે જે છળ છોડી રધુવીર.
ધન્ય દેશ જ્યાં છે સુરસરી, ધન્ય નાર પતિવ્રત અનુસરી;
ધન્ય ભૂપ જે નીતિ કરે, ધન્ય ધર્મથી દ્વિજ ન ચળે.
ધન્ય દ્રવ્ય જે દાન કરાય, ધન્ય સુબુદ્ધિ પુણ્યપથ જાય;
ધન્ય ભવન જ્યાં છે સત્સંગ, ધન્ય જન્મ દ્વિજભક્તિ અખંડ.

(દોહરા)

એ કુળ સાર્થક ધન્ય ને જગતપૂજ્ય સુપવિત્ર,
જેમાં રામપરાયણ જન્મે પુરુષ વિનીત.

*

(આખ્યાન)

મતિ અનુસાર કથા મેં ભાખી જોકે પ્રથમ ગુપ્ત કરી રાખી;
મનમાં પ્રીતિ અધિકતા ભાળી કથા રામની સુખદ સુણાવી.
હઠાગ્રહી શઠમાનવ જે સુણે ન મનથી લીલાને,
લોભી ક્રોધી કામી હોય ભજે ન પ્રભુને પંડિત તોય.

બ્રાહ્મણ દ્રોહી સુરપતિ હોય કથા કહે તેને ના તોય;
તેનો રામકથા અધિકાર જેને સત્સંગતિ પર પ્યાર.

ગુરુપદ પ્રીતિ નીતિરત જે દ્વિજસેવક અધિકારી તે,
રઘુપતિ પ્રિય છે પ્રાણથકી તેને સુખકર કથા નકી.

(દોહરા)

રામચરણરતિ ને ચહે અથવા પદનિર્વાણ,
ભાવસહિત તે આ કથા કરે શ્રવણ પુટપાન.

રામકથાને વર્ણવી કલિમલ નાશક મેં,
મનના હરતી મેલ જે શાંતિપ્રદાયક છે.

અમોઘ છે સંજીવની સંસૃતિ રોગતણી,
રામકથા, વિદ્વાનને વેદે વાત કહી.

*

(આખ્યાન)

એમાં રુચિર સપ્તસોપાન રઘુપતિ ભક્તિ તણાં રસપ્રાણ,
અતિ હરિકૃપા મનુજ પર થાય ત્યારે તે એ માર્ગે જાય.

કથા કપટને તજતાં ગાય સિદ્ધ કામના તેની થાય;
કહે સુણે અનુમોદન કરે તે ગોપાદ સમ ભવને તરે.

કથા હૃદયને અતિશય ગમી, ઉમાવદી કૃતકૃત્ય સમી,
મટ્યો કૃપાથી મુજ સંદેહ, થયો રામપદ નૂતન નેહ.

(દોહરા)

બની ગઈ કૃતકૃત્ય હું કૃપા થકી વિશ્વેશ,
 ઊપજી રામભક્તિ દૃઢ શાંત થયા સૌ ક્લેશ.

*

(આખ્યાન)

શંભુ-ઉમાનો શુભ સંવાદ સુખ દેતો કટુ હરી વિષાદ,
 ભવભંજન ગંજન સંદેહે જનરંજન સજ્જન પ્રિય એહ.

રામઉપાસક જગમાં જે ગણે કથા તેથી પ્રિય તે,
 રામકૃપાથી મતિ અનુસાર કહ્યું પવિત્ર ચરિત્ર રસાળ.

કલિકાલ નથી સાધન અન્ય યોગ યજ્ઞ તપ બનવા ધન્ય;
 રામ જ સ્મરવા ગાવા રામ, સુણવા સદા રામ ગુણગ્રામ.

(દોહરા)

બિરદ જેમણે છે ધર્યું પૂર્ણપતિત પાવન,
 ગવાયલા શ્રુતિ સંતને કવિથી મન ભાવન.

તેમને જ ભજ કુટિલતા તજતાં હે મન તું,
 ભજવાથી શ્રીરામને નવ છે કોણ તર્યું ?

*

(છંદ-શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

પામ્યું ન કો ગતિ પતિત પાવન રામ ભજવાથી મન,
 ગણિકા અજામિલ ગીધ વ્યાધ ગજાદિ ખલ તાર્યા ઘણા;
 આભીરયવન કિરાત ખસશ્વપચાદિ અતિ અઘયુક્ત જે,
 લેતાં જ નામ પવિત્ર બનતા સદાય મનું રામ તે.

રઘુવંશભૂષણ ચરિતને જે કહે ગાયે સાંભળે,
કલિમલ મનોમલમુક્ત બનતાં રામધામે જાય તે;
શત પંચ ચોપાઈ મનોહર હૃદયમાં જાણી ધરે,
દારુણ અવિદ્યાજનિત તેના વિકારો રઘુવર હરે.

સુંદર સુજાણ કૃપાનિધાન અનાથના પ્રેમી ખરે,
નિષ્કામહિત કરનાર મુક્તિ રામવિણ કો ના ધરે;
જેની કૃપાના લેશથી મતિમંદ તુલસીદાસયે,
પામ્યો પરમવિશ્રામ રામસમાન પ્રભુ ના અન્ય એ.

*

મુજસમ દીન ન દીનહિત આપસમા રઘુવીર,
એથી ઓ રઘુવંશમણિ, હરો વિષમ ભવભીર.

કામીને સ્ત્રી જેમ પ્રિય લોભીને પ્રિય દામ,
પ્રિય તેમજ લાગો મને રઘુનાથ સદા રામ.

*

શ્લોક

(શાર્દૂલવિક્રિડિત - જે ચૈતન્ય ચરાચરે)

જે પૂર્વે પ્રભુએ રચ્યું સુકવિએ શ્રીશંભુએ દુર્ગમ,
શ્રીમદ્ રામ પદાબ્જ ભક્તિ કરતાં સર્વોચ રામાયણ,
એ આત્માતમ શાંતિકાજ પ્રભુના નામે રહીને રત,
ભાષાબદ્ધ કર્યું પવિત્ર તુલસીદાસે ફરી માનસ.

દૈવી પાપહર સદા શિવકર વિજ્ઞાન ભક્તિપ્રદ,
માયા મોહ મલાપહ સુવિમલ પ્રેમામ્બુ પૂર્ણ શુભ,
શ્રીમદ રામચરિત્રમાનસમહીં જે સ્નાન સ્નેહે કરે,
તે સંસાર રવીન્દ્રનાં કિરણથી ના ઘોર કેમે બળે.

પૃથ્વીભાર ઉતારવા સુરથકી સંપ્રાર્થિત ચિન્મય,
જન્મ્યા જે પૃથિવી પરે રવિકુળે માયાથકી અવ્યય,
મારી રાક્ષસ છોડતાં યશ જગે પુણ્યપ્રદ શાશ્વત,
તે સીતાપતિને ભજું શુચિ મળ્યા બ્રહ્મત્વ આદ્ય સ્થિર.

(ઉત્તરકાંડ સમાપ્ત)

* * *

રામચરિતમાનસનું માહાત્મ્ય

(દોહરા)

વાલ્મીકિ જે મુનિવર થયા ત્રેતાયુગને દ્વાર
એ જ થયા કલિકાળમાં તુલસીરૂપ અવતાર.

રામાયણ આ રુચિર છે નવરત્નોની માળ,
ઉર ધારે તે પામતા શોભા પરમરસાળ.

ભવસાગર તરવા ચહો વિના શ્રમ વિના પ્રીત
તો તુલસી રામાયણ વાંચો નેહે નિત્ય.

કરાળ કલિયુગમાં થયો જપતપ તણો વિનાશ,
રામાયણ હિતમય રચ્યું તુલસીદાસે ખાસ.

રામચરિત્ર વિચિત્ર છે ચિંતામણી કલિકાળ;
જતમ કરીને રાખતાં કરે સદાયે ન્યાલ.

ભાવસહિત હરિચરિતનું જ્યાં પણ કરાય ગાન
ત્યાં ત્યાં કપિ નાનારૂપે કરે શ્રવણપુટપાન.

* * *

विहंगावलोकन

૧. રામરાજ્યનું વર્ણન

ભગવાન રામ અયોધ્યામાં પાછા ફર્યા પછી પ્રજાએ એમનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. રામ જેવા પ્રજાપાલક રાજા હોય પછી પ્રજાની સુખાકારી, સમૃદ્ધિ, સમુન્નતિ, શાંતિ અને પ્રસનન્નતાનો પાર ના હોય એ સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. રામનું રાજ્ય એટલે આદર્શ રાજ્ય. એવા રામરાજ્યની આકાંક્ષા સૌ કોઈ રાખતા હોય છે. રામચરિતમાનસના ઉત્તરકાંડમાં એનો પરિચય કરાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે:

રામ રાજ બેઠેં ત્રેલોકા। હરષિત ભણ ગણ સબ સોકા ॥

બચરુ ન કર કાહૂ સન કોઈ। રામ પ્રતાપ બિષમતા ખોઈ ॥

"રામચંદ્રજી રાજા બનતાં ત્રણે લોક હર્ષ પામ્યા. સર્વ પ્રકારના શોક દૂર થયા. કોઈ કોઈની સાથે વેર નહોતું કરતું. રામની કૃપાથી સૌ ભેદભાવથી મુક્ત થયા."

"સૌ લોકો પોતપોતાના વર્ણાશ્રમધર્મમાં રત રહીને વેદમાર્ગે આગળ ચાલતા અને સુખ પામતા. કોઈને કોઈ પ્રકારનો ભય, શોક કે રોગ ન હતો."

"રામરાજ્યમાં કોઈને આધિભૌતિક, આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક તાપ વ્યાપતા નહોતા. સૌ પરસ્પર પ્રેમ કરતાં અને વેદોક્ત નીતિમર્યાદા પ્રમાણે ચાલતાં પોતાપોતાના ધર્મમાં રત રહેતાં."

ચારિત ચરન ધર્મ જગ માहीं। પૂરિ રહા સપનેહૂં અઘ નાहीं ॥

રામ ભગતિ રત નર અરુ નારી। સકલ પરમ ગતિ કે અધિકારી ॥

"ધર્મ ચારે ચરણથી જગતમાં પૂર્ણપણે પ્રસરેલો. સ્વપ્ને પણ કોઈ પાપ નહોતું કરતું. સ્ત્રીપુરુષો રામભક્તિરત હતાં ને પરમગતિના અધિકારી બનેલાં."

"નાની ઉંમરમાં કોઈનું મૃત્યુ થતું નહોતું. કોઈ પીડાગ્રસ્ત નહોતું. સૌ સુંદર તથા નિરોગી હતા. કોઈ પણ દરિદ્ર, દુઃખી કે દીન નહોતું. કોઈ મૂર્ખ કે અશુભ લક્ષણોવાળું દેખાતું નહોતું."

"બધાં દંભરહિત, ધર્મપરાયણ, પુણ્યશાળી હતાં. પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ ચતુર અને ગુણવાન. સર્વે ગુણોનો આદર કરનાર અને પંડિત. જ્ઞાની તથા કૃતજ્ઞ. કપટ તથા ધૂર્તતાથી મુક્ત."

"રામના રાજ્યમાં હે પક્ષીરાજ ગરુડ, સાંભળો. જડચેતનાત્મક જગતમાં કોઈને કાળ, કર્મ, સ્વભાવ તથા ગુણોથી દુઃખો ન હતાં."

રામ રાજ નભગેસ સુનુ સચરાચર જગ માहीं ॥

કાલ કર્મ સુભાવ ગુન કૃત દુખ કાહુહિ નાहीं ॥ ૨૧ ॥

"સૌ ઉદાર, પરોપકારી. સઘળાં બ્રાહ્મણોનાં ચરણોનાં સેવક. સર્વ પુરુષો એકપત્નીવ્રતવાળા. સ્ત્રીઓ પણ મન, વચન, કર્મથી પતિનું હિત કરનારી. દંડ કેવળ સંન્યાસીઓના હાથમાં હતો, ને ભેદ

નૃત્ય કરનારાના નર્તકસમાજમાં. જીતવાની વાત કેવળ મનને જીતવા પૂરતી જ સંભળાતી. ગાયો ઇચ્છા પ્રમાણે દુધ આપતી. ધરતી સદા ધાન્યપૂર્ણ રહેતી. ત્રેતાયુગમાં જાણે સત્યુગની સ્થિતિ થયેલી. પક્ષીઓ સુમધુર શબ્દો બોલતાં. વિવિધ પશુવૃંદ વનમાં નિર્ભય બનીને વિહરતાં; આનંદ કરતાં. હાથી તથા સિંહો વેરભાવને ભૂલીને એકસાથે રહેતાં. પક્ષી તથા પશુઓ સ્વાભાવિક વેરને વિસારીને પરસ્પર પ્રેમથી રહેતાં."

ફૂલહિં ફરહિં સદા તરુ કાનન। રહહિં એક સંગ ગજ પંચાનન ॥

ખગ મૃગ સહજ બયરુ બિસરાઈ। સબન્હિ પરસ્પર પ્રીતિ બઢાઈ ॥

"પર્વતોએ મણિઓની ખાણો ખોલેલી. સૂર્ય જરૂર જેટલું તપતો. મેઘ માગ્યા પ્રમાણે પાણી દેતા."

રામાયણની રામરાજ્યની એ ભાવના આજે પણ વખણાય છે. આજે રામરાજ્યની એટલે આદર્શ રાજ્યની વિભાવનામાં સહેજ ફેર પડ્યો છે. એટલે એનું અલગ, થોડુંક સંશોધન-સંવર્ધન સાથેનું રેખાચિત્ર રજૂ કરવાનું આવશ્યક લેખાય. આજના આદર્શ રામરાજ્યમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિ સંપત્તિ શાંતિ તો હોય જ પરંતુ સાથે સાથે માનવમનની ઉદાત્તતા હોય; વિચાર, વાણી, વ્યવહારને વ્યક્ત કરવાની નિર્ભીકતા, સ્વતંત્રતા, સહજતા હોય. માનવનું માન કરાતું હોય. એના અંતરાત્માનું અપમાન નહીં કિન્તુ સન્માન, એના આત્માનું ઊર્ધ્વીકરણ હોય. આજના આદર્શ રામરાજ્યમાં કાયદાની અટપટી ઇન્દ્રજાળો ના હોય. ભ્રષ્ટાચારની, છળકપટની, લાંચરુઘ્નતની, મોંઘવારીની, સત્તાના એકાધિકારવાદ કે કુટુંબ પરિવારવાદની ભ્રમજાળ ના હોય. વ્યસન, હિંસા, શોષણનો સર્વથા અભાવ હોય. સૌની સુખાકારી સમુન્નતિ હોય. યુદ્ધ, ધર્ષણ, શસ્ત્રદોટ, બીજાનું પચાવી પાડવાની, હડપવાની આસુરી વૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ ના હોય. વ્યાધિ, વેદના, વિટંબણામાંથી મુક્તિ હોય. માનવતાની માવજત હોય. સર્વત્ર કર્તવ્યનિષ્ઠા હોય.

*

૨. કાકભુશુંડિની કથા

ઉત્તરકાંડમાં કાકભુશુંડિ ઋષિની રસમય કથાને મૂકવામાં આવી છે. એ કથા અદભૂત અને પ્રેરક છે.

ભગવાન શંકરની સુચનાનુસાર ગરુડજી પોતાની રામવિષયક શંકાના સમાધાન માટે કાકભુશુંડિ ઋષિની પાસે ગયા. ઋષિના દર્શન પહેલાં પર્વતના દર્શનથી જ એમનો પ્રાણ પ્રસન્ન થયો. એમનું મન સર્વપ્રકારની માયા તથા શોકમોહની દુઃખદ વિપરીત વૃત્તિમાંથી મુક્તિ પામ્યું.

કાકભુશુંડિ કથાનો આરંભ કરવાના હતા તે વખતે ગરુડજી એમની પાસે પહોંચી ગયા.

કાકભુશુંડિ ઋષિની અતિ અદભૂત લોકોત્તર શક્તિ પ્રત્યે એ વર્ણન દ્વારા પરોક્ષ રીતે અંગૂલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઋષિ, મુનિ, યોગી પોતાના દર્શન કે સમાગમથી શાંતિ આપે છે ને રાહત બક્ષે છે, પરંતુ કાકભુશુંડિ જે શાંત સુંદર સ્થાનમાં વસે છે તે સ્થાનની આસપાસના પ્રદેશનાં પરમાણુઓ જ એટલાં બધાં પવિત્ર ને શક્તિશાળી હતાં કે એમને લીધે ગરુડની કાયાપલટ થઈ ગઈ. સાધનાનું કેવું અમોઘ અસાધારણ શક્તિપરિણામ ? કાકભુશુંડિનું વ્યક્તિત્વ સૂચવે છે કે પરમાત્મદર્શી પરમ પવિત્ર મહાપુરુષના તનમન અંતરમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામતાં દિવ્ય પરમાણુઓ એની આજુબાજુના વાયુમંડળમાં ફરી વળે છે તે અન્યને ઉપયોગી થાય છે.

કાકભુશુંડિ ઋષિની યોગ્યતાનું ઉપલક્ષ વર્ણન ગરુડજીના પોતાના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે:

તુમ્હ સર્વગ્ય તન્ય તમ પારા। સુમતિ સુસીલ સરલ આચારા ॥

ગ્યાન બિરતિ બિગ્યાન નિવાસા। રઘુનાયક કે તુમ્હ પ્રિય દાસા ॥

" તમે સર્વજ્ઞ, પરમવિદ્વાન, માયારૂપી અંધકારથી પર, સન્મતિસંપન્ન, સુશીલ, સરળ આચરણવાળા, જ્ઞાનવૈરાગ્ય વિજ્ઞાનના ભંડાર તથા રઘુનાથના પ્રિય દાસ છો."

नाथ सुना मैं अस सिव पाहीं। महा प्रलयहुँ नास तव नाहीं ॥

"મેં શંકર પાસેથી એવું સાંભળ્યું છે કે મહાપ્રલયમાં પણ તમારો નાશ નથી થતો. તમને અતિભયંકર કાળ વ્યાપતો નથી તેનું કારણ શું ? એ જ્ઞાનનો પ્રભાવ છે કે યોગનું બળ ?"

तुमहहि न ब्यापत काल अति कराल कारन कवन।

मोहि सो कहहु कृपाल ग्यान प्रभाव कि जोग बल ॥

કાકભુશુંડિ પોતાની અસાધારણ યોગ્યતાનો સમગ્ર યશ જ્ઞાનપ્રભાવને કે યોગબળને આપવાને બદલે ભગવાનની ભક્તિને ને કૃપાને આપે છે. એમનો વિકાસ ભક્તિની સાધના પદ્ધતિથી જ થયેલો છે.

*

3. કાકભુશુંડિનો પૂર્વવૃતાંત

રામચરિતમાનસમાં કાકભુશુંડિએ ગરુડને પોતાનો પૂર્વવૃતાંત કહ્યો છે. એ પૂર્વજન્મોના વૃતાંતથી પૂરવાર થાય છે કે રામચરિતમાનસના કવિ જન્માંતરમાં અને જન્માંતરના જ્ઞાનમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે.

કાકભુશુંડિ એમના એક જન્મમાં અયોધ્યાપુરીમાં શૂદ્રરૂપે જન્મેલા. કેટલાંય વરસો સુધી અયોધ્યામાં રહ્યા પછી અકાળ પડવાથી વિપત્તિને વશ થઈને પરદેશ ગયા. ઉજ્જૈનમાં વસીને સંપત્તિ પામીને શંકરની સેવા કરવા લાગ્યા.

ત્યાં એક પરમાર્થજ્ઞાતા શિવભક્ત બ્રાહ્મણે એમને ભગવાન શંકરનો મંત્ર અને ઉપદેશ આપ્યો. એ શંકરના મંદિરમાં બેસીને મંત્રનો જપ જપવા લાગ્યા. એક દિવસે એ એમના નિયમ મુજબ મંત્રજપમાં પ્રવૃત્ત હતા ત્યારે શિવમંદિરમાં એમના ગુરુએ પ્રવેશ કર્યો. એમણે એમને અભિમાનને લીધે ઉઠીને પ્રણામ ના કર્યા. દયાળુ ગુરુને તો એથી કશું ખરાબ ના લાગ્યું પરંતુ એમના અપમાનને ભગવાન શંકર સહી ના શક્યા. ભગવાન શંકરે એમને આકાશવાણી દ્વારા કોઈક વિશાળ વૃક્ષના કોતરમાં સર્પ બનીને પડી રહેવાનો આદેશ આપ્યો.

શાપને સાંભળીને દુઃખી બનેલા ગુરુએ ભગવાન શંકરની સ્તુતિ કરી. એથી પ્રસન્ન બનેલા ભગવાને વરદાન માંગવા જણાવ્યું. ગુરુએ દયા માટે માગણી કરી ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે મારો શાપ વ્યર્થ નહિ જાય. એ હજારો જન્મો પામશે, પરંતુ જન્મમરણના અસહ્ય દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવશે અને કોઈપણ જન્મમાં એનું પૂર્વજ્ઞાન નહિ મટે.

ભગવાને કાકભુશુંડિને અસ્ખલિત ગતિનો એટલે ઇચ્છાનુસાર જ્યાં પણ જવું હોય ત્યાં જઈ શકાય એવો આશીર્વાદ આપ્યો. ગુરુને એથી આનંદ થયો.

કાકભુશુંડિને શાપને અનુસરીને વિંધ્યાચળમાં સર્પનું શરીર મળ્યું.

કાકભુશુંડિના પૂર્વવૃતાંતનો એ પ્રસંગ રસદાયક હોવા છતાં એના પરથી છાપ પડવાનો સંભવ રહે છે કે કાકભુશુંડિના ગુરુ કરતાં ભગવાન શંકર વધારે ઉગ્ર હતા અને એટલે જ સહેલાઈથી ક્રોધે ભરાઈને શાપ આપી બેઠા. કોમળ હૃદયના ગુરુએ એ શાપશ્રવણથી વ્યથિત બનીને એના નિવારણ માટે પ્રાર્થના કરી. એ પ્રાર્થનાને લક્ષમાં લઈને ભગવાને વિશેષ અનુગ્રહાત્મક વચનો કહ્યા. એ ઘટનાપ્રસંગ એવું માનવા-મનાવવા પ્રેરે કે ગુરુનું વ્યક્તિત્વ ભગવાન શંકરના વ્યક્તિત્વ કરતાં વધારે વિશુદ્ધ, વિવેકી, શાંત અને સમુદાર હોવું જોઈએ.

કાકભુશુંડિ મંદિરમાં મંત્રજપ કરવા બેઠેલા તે વખતે ગુરુ પધારેલા. ગુરુને જોઈને ઊભા થઈને એમનો સમુચિત સત્કાર ના કર્યો એ એમનો અપરાધ. તટસ્થ રીતે વિચારીએ તો એને અપરાધ અથવા અક્ષમ્ય અપરાધ, સર્પ બનવાનો શાપ આપવા પ્રેરે એવો અક્ષમ્ય અપરાધ ગણી શકાય ? કોઈ સાધક મંત્રજપ કરતો હોય તો તેણે ગુરુ આવે તો જપને અધૂરા મૂકીને ઊભા થઈ જવું જોઈએ ? તે જપ કે પાઠપ્રાર્થનાને ચાલુ રાખે ને પોતાના સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમને કે નિયમને વળગી રહે તો તેથી ગુરુનું કે કોઈનું અપમાન કેવી રીતે થાય અને ભગવાન કોપાયમાન શા માટે થાય ? ગુરુ કે ભગવાન તો તેની સાધનાપરાયણતાને પેખીને પ્રસન્ન થાય.

એ ઘટનાપ્રસંગ કવિકલ્પના હોય એ બનવાજોગ છે. એ કલ્પનાના મૂળમાં ગુરુમહિમાનો વિચાર રહેલો છે.

એ પ્રસંગે કરાયેલી શિવસ્તુતિને ભગવાન શંકરની સર્વોત્તમ અમર સ્તુતિએમાંની એક તરીકે લેખી શકાય. એના ભાષા, ભાવમયતા, તાલબદ્ધતા, સરળતા, સહજતા, પ્રાસાદિકતા ખરેખર અનુપમ, અદ્વિતીય, અવર્ણનીય છે. રામચરિતમાનસની અન્ય અનેક સ્તુતિઓમાં એ સ્તુતિ નોંધપાત્ર, અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે, ધરાવશે ને ભક્તોને તથા પંડિતોને પ્રેરણા પાશે. એ સ્તુતિ શિવભક્તોએ અને સંસ્કૃત સાહિત્યપ્રેમીઓએ કંઠસ્થ કરવા જેવી ને વારંવાર વાંચવા જેવી છે.

*

૪. બીજો શાપપ્રસંગ

કાકભુશુંડિના જીવનમાં શાપનો બીજો એક પ્રસંગ બન્યો. કેટલાક જન્મો પછી બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ મળતાં એમણે ભગવાન રામની ભક્તિમાં મન પરોવ્યું. માતાપિતાના મૃત્યુ પછી એમણે ગૃહત્યાગ કરીને વનમાં વિહરવા માંડ્યું. એક ધન્ય દિવસે એ સુમેરુ પર્વતના શિખર પર વિરાજમાન લોમશમુનિ પાસે પહોંચ્યા. મુનિને એમણે પરબ્રહ્મની આરાધના વિશે પ્રશ્ન પૂછતાં મુનિએ નિર્ગુણની ઉપાસનાનો ઉપદેશ આપ્યો. એમણે સગુણ ઉપાસનાનો આગ્રહ અવારનવાર ચાલુ રાખતાં મુનિએ ક્રોધે ભરાઈને એમને કાકપક્ષી થવાનો શાપ આપ્યો.

મુનિએ પાછળથી એમને રામમંત્ર પ્રદાન કર્યો. એ ઉપરાંત કહ્યું કે તું સદા રામને પ્રિય, મંગલ ગુણોનો ભંડાર, ઇચ્છાનુસાર રૂપ ધરનાર, માનરહિત, ઇચ્છામૃત્યુવાળો તથા જ્ઞાનવૈરાગ્યનો ભંડાર બન. તું જે આશ્રમમાં ભગવાનનું સ્મરણ કરતો રહીશ ત્યાંથી એક યોજનના વિસ્તાર સુધી અવિદ્યા નહીં વ્યાપે. કાળધર્મ, ગુણદોષ તથા સ્વભાવથી થતાં દુઃખો તને મહિ થાય. તને રામચરણમાં નિત્ય નૂતન પ્રેમ થશે, ને તું જે ઇચ્છીશ તે શ્રીહરિની કૃપાથી સુલભ બનશે.

શાપ એવી રીતે અનુગ્રહમાં પરીણમ્યો.

કાકભુશુંડિને કાગડાની કાયાની પ્રાપ્તિ થઈ. એમાં રહીને એમણે રામભક્તિ કરવા માંડી, રામકૃપા મેળવી, ને જીવનમુક્તિનો આનંદ અનુભવ્યો.

*

૫. ભક્તિનો મહિમા

ઉત્તરકાંડમાં મોટેભાગે કાકભુશુંડિ ઋષિ તથા ગરુડનો સંવાદ છે. એને ઉત્તરકાંડને બદલે કાકભુશુંડિકાંડ પણ કહી શકાય. એમાં ભક્તિનો મહિમા વર્ણવેલો છે. ભક્તિ સઘળાં સાધનોના સારરૂપ હોવાથી બીજાં સાધનોને ગૌણ ગણીને એનો જ આધાર લેવો જોઈએ એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

સબ કર મત યગનાયક ઇહા। કરિઅ રામ પદ પંકજ નેહા ॥
 શ્રુતિ પુરાન સબ ગ્રંથ કહાહીં। રઘુપતિ ભગતિ બિના સુખ નાહીં ॥
 "હે પક્ષીરાજ ગરુડ, સૌનો મત રામચંદ્રના ચરણકમળમાં પ્રેમ કરવો તે જ છે. વેદપુરાણ તથા બીજા બધા ધર્મગ્રંથો જણાવે છે કે રામની ભક્તિ સિવાય સુખ નથી સાંપડતું."
 એહિં કલિકાલ ન સાધન દૂજા। જોગ જગ્ય જપ તપ વ્રત પૂજા ॥
 રામહિ સુમિરિઅ ગાઝઅ રામહિ। સંતત સુનિઅ રામ ગુન ગ્રામહિ ॥
 "આ કલિયુગમાં યોગ, યજ્ઞ, જપતપ, પૂજા, વ્રત, કોઈપણ સાધન કામ નથી લાગતું. રામનું જ સ્મરણ, રામના ગુણોનું જ્ઞાન, રામગુણશ્રવણ અથવા રામનામનું સંકીર્તન એ જ કેવળ સાધન છે."

રામકથાનું શ્રવણમનન પણ રામની ભક્તિને પામીને જીવનને રામમય તથા ધન્ય બનાવવા માટે જ છે.

*

૬. ઉપસંહાર

રામચરિતમાનસના કવિ ઉપસંહાર વખતે અધિકાર-અનધિકારની વિચારણા કરતાં લખે છે:
 યહ ન કહિઅ સઠહી હઠસીલહિ। જો મન લાઝ ન સુન હરિ લીલહિ ॥
 કહિઅ ન લોભિહિ ક્રોધહિ કામિહિ। જો ન ભજઝ સચરાચર સ્વામિહિ ॥
 "જે શઠ હોય, હઠીલો હોય, શ્રીહરિની લીલાઓને સાંભળવાની રુચિ રાખતો ના હોય, એને આ કથા ના કહેવી. જે લોભી, કામી, ક્રોધી હોય અને ચરાચરના સ્વામી શ્રીરામને ના ભજતો હોય તેને પણ આ કથા ના કહેવી."

દ્વિજ દ્રોહિહિ ન સુનાઝઅ કબહૂં। સુરપતિ સરિસ હોઝ નૃપ જબહૂં ॥
 રામ કથા કે તેઝ અધિકારી। જિન્હ કેં સતસંગતિ અતિ પ્યારી ॥
 "જે બ્રાહ્મણોના દ્રોહી હોય, તે ઇન્દ્ર જેવો ઐશ્વર્યશાળી સમ્રાટ હોય તોપણ આ કથા કદી ના સંભળાવવી. જેને સંતસમાગમ અતિશય પ્રિય હોય તે જ રામકથાનો અધિકારી છે."

ગુરુ પદ પ્રીતિ નીતિ રત જેઝ। દ્વિજ સેવક અધિકારી તેઝ ॥
 તા કહૂં યહ બિસેષ સુખદાઝ। જાહિ પ્રાનપ્રિય શ્રીરઘુરાઝ ॥
 "જેને ગુરુનાં ચરણોમાં પ્રીતિ હોય, જે નીતિપરાયણ તથા બ્રાહ્મણોનો સેવક હોય. તે રામકથાનો અધિકારી છે. જેને રામ પ્રાણપ્રિય હોય તેને આ કથા સવિશેષ સુખ આપનારી થાય છે."
 કવિ છેલ્લે છેલ્લે જણાવે છે:

રામ ચરન રતિ જો ચહ અથવા પદ નિર્બાન।

ભાવ સહિત સો યહ કથા કરડ શ્રવન પુટ પાન ॥

"જે રામચરણમાં પ્રેમ અથવા નિર્વાણને ઇચ્છતો હોય તે આ કથારસનું પોતાના કાનરૂપી પડિયાથી પ્રેમપૂર્વક પાન કરે."

રામચરિતમાનસના અધિકાર-અનધિકાર પ્રત્યે કવિએ એવી રીતે અંગૂલિનિર્દેશ કર્યો છે. એ બધી અસાધારણ યોગ્યતાઓનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો ઘણા ઓછા રસિકો રામકથાનો લાભ લઈ શકે. હજારોની સંખ્યામાં કથાશ્રવણ માટે એકઠા થનારા શ્રોતાઓની સંખ્યા પણ ઘટી જાય. વક્તાઓ પણ ઓછા થાય. આપણે એટલું અવશ્ય કહીએ કે રામકથાના અધિકારી ભલે સૌ કોઈને માનવામાં આવે, પરંતુ મહત્વની વાત એ છે કે કથાનો લાભ લેનાર કેવળ કથાથી જ કૃતકૃત્ય બનીને બેસી રહેવાને બદલે એને માટે જરૂરી યોગ્યતાને મેળવવાનું ધ્યાન રાખે ને જીવનને પ્રભુપરાયણ બનાવે. કવિનો હેતુ ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે. રામચરિતમાનસનો લાભ લેનારે પાર્વતીની પેઠે અનુભવવું જોઈએ કે

મેં કૃતકૃત્ય મહૂં અબ તવ પ્રસાદ બિસ્વેસ।

ઉપજી રામ ભગતિ દૃઢ બીતે સકલ કલેસ ॥

"હે વિશ્વેશ, હું આપના અનુગ્રહથી કૃતકૃત્ય છું. મારા હૃદયમાં દ્રઢ રામભક્તિ જાગી છે ને મારા સઘળા કલેશો શાંત થયા છે."

ઉત્તરકાંડમાં કરવામાં આવેલું માનસરોગનું વર્ણન ખાસ વાંચવા જેવું છે.

માનસરોગ શબ્દપ્રયોગ મૌલિક, સારગર્ભિત અને સુંદર છે.

એમાં ચર્ચાવેલા, પૂછાવેલા ને પ્રત્યુત્તર પામેલા સાત પ્રશ્નો પણ રસમય છે.

*

૭. પૂર્ણાહુતિ

રામચરિતમાનસમાં વિદ્વાનોને અથવા ભાષાશાસ્ત્રશુદ્ધિના હિમાચતીઓને જોડણીની વિકૃતિ અને ભાષાની અશુદ્ધિ સ્થળે સ્થળે દેખાશે. પરંતુ કવિએ પોતાની પ્રાદેશિક પ્રચલિત તળપદી ભાષામાં કવિતારચના કરી હોવાથી એમને એવી રીતે સમજવાથી ન્યાય કરી શકાશે. અલબત્ત, ભાષા તથા જોડણીની શુદ્ધિવાળી હિંદીની એક અલગ આવૃત્તિ મૂળ રામચરિતમાનસ પરથી તૈયાર થઈ શકે. એવી આવૃત્તિ આવકારદાયક લેખાય. એ કાર્ય હિંદી ભાષાના રસજ્ઞોએ કરવા જેવું છે. રામચરિતમાનસના કવિ પાસે વિપુલ ભાષાવૈભવ છે, મૌલિક કલ્પનાશક્તિ છે. થોડામાં વધારે

રહેવાની કુદરતી શક્તિ છે. એમની કવિતાશક્તિ સહજ છે. શબ્દો, ભાવો, ઉપમાઓ, સમયોચિત સંવાદો, અલંકારો અનાયાસે રચાતા જાય છે.

કથામાં દેવો અવારનવાર રાહ જોઈને બેઠા હોય તેમ વાઘો વગાડે છે ને પુષ્પો વરસાવે છે. એવાં વર્ણનો વારંવાર આવે છે. તોપણ કવિતા એકંદરે અદભૂત, આનંદદાયક, અંતરને અનુપ્રાણિત કરનારી બની છે એમાં સંદેહ નથી. એની અંદર આવતી ઉપકથાઓ અને કથાના વધારે પડતા વિસ્તારો, સમય સમય પર અપાતા સીધા ઉપદેશો અને વારંવારની કરવાને ખાતર કરવામાં આવતી સ્તુતિઓ કેટલીકવાર કૃત્રિમતા પેદા કરે છે. એમનાથી કૃતિને મુક્ત રખાય તો એ કૃતિ સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિમાં સ્થાન પામી શકે. એના એ અવરોધને દૂર કરવાની આવશ્યકતા હતી.

રામચરિતમાનસનું આ વિહંગાવલોકન એના પ્રાતઃસ્મરણીય કવિ અને એની પ્રત્યેના પ્રેમાદરભાવથી પ્રરાઈને તટસ્થભાવે કરાયેલું છે. એના અંતે એ કૃતિ અને એના સ્વનામધન્ય કવિ પ્રત્યે આદરભાવ વ્યક્ત કર્યા વિના રહી શકાતું નથી. રામચરિતમાનસની રચના દ્વારા કવિએ મહાન કલ્યાણકાર્ય કર્યું છે. એને માટે એમનો જેટલો પણ ઉપકાર માનીએ એટલો ઓછો છે. એ સર્વપ્રકારે સન્માનનીય, આદરના અધિકારી છે. એનો લાભ જનતા જેટલા પણ વધારે પ્રમાણમાં લે એટલો ઓછો છે.

*

શ્રી યોગેશ્વરજી

(૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૨૧ – ૧૮ માર્ચ ૧૯૮૪)

ગુજરાતની સાહિત્યરસિક અને અધ્યાત્મપ્રેમી જનતાને શ્રી યોગેશ્વરજીનો પરિચય આપવાનો ન હોય. મા શારદાના ચારુ ચરણે સો કરતાં પણ વધુ ગ્રંથો અર્પણ કરનાર મહાત્મા શ્રી યોગેશ્વરજી વીસમી સદીના ગુજરાતમાં થઈ ગયેલા સમર્થ સંત અને સાહિત્યકાર હતા. સંન્યાસ કે રૂઢિગત ચાલી આવતી ભગવા વસ્ત્રોની પ્રણાલિકાને અનુસર્યા વગર તથા કોઈ દેહધારી ગુરૂની સહાયતા વિના કેવળ મા જગદંબા પર અપ્રતિમ શ્રદ્ધા રાખી, અધ્યાત્મ જગતના સર્વોત્તમ શિખરો સર કરનાર યોગેશ્વરજી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર મહામાનવ હતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની પંદરમી ઓગષ્ટે અમદાવાદના ઘોળકા તાલુકાના સરોડા ગામે સાધારણ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ લેનાર યોગેશ્વરજીએ માત્ર નવ વર્ષની કુમળી વયે પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું હતું. એમને આગળ અભ્યાસ માટે મુંબઈની લેડી નોર્થકોટ ઓફનેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. મોહમયી મુંબઈ નગરીના એમના નિવાસ દરમ્યાન પૂર્વના પ્રબળ આધ્યાત્મિક સંસ્કારોના સુપરિણામ સ્વરૂપે એમને મા જગદંબાના દર્શનની લગની લાગી. એકાંત શોધીને ધ્યાનસ્થ થવામાં કે પ્રકૃતિના ખોળે કલાકો સુધી વિરહાતુર બની 'મા' ના દર્શન માટે પોકારો પાડવામાં એમનો સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. જ્યારે દર્શન અને સંનિધિની ઝંખના અતિ પ્રબળ બની ત્યારે એમણે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ સાધના માટે હિમાલય જવાનો નિર્ણય લીધો. એ સમયે એમની વય માત્ર વીસ વરસની હતી.

ઋષિમુનિસેવિત અને પુરાણપ્રસિદ્ધ હિમાલયની પુણ્યભૂમિમાં બે દાયકાથી વધુ નિવાસ કરી એમણે એકાંતિક સાધના દ્વારા પરમાત્માની અનુભૂતિ અને સિદ્ધિપ્રાપ્તિ કરી. હિમાલયવાસ દરમ્યાન

એમને મળેલા અનેકવિધ આધ્યાત્મિક અનુભવો, સિદ્ધ અને સમર્થ સંતોના દર્શન-સમાગમ તથા શાસ્ત્રાધ્યયને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન છતાં એમની નમ્રતા, નિરભિમાનતા તથા સાદગી જિજ્ઞાસુઓને પ્રથમ નજરે આકર્ષતી.

સત્ય અને અહીંસાના પૂજારી તથા પ્રાર્થના પર અખૂટ વિશ્વાસ ધરાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીને આદર્શ માનનાર શ્રી યોગેશ્વરજીમાં દેશપ્રેમ ઠસોઠસ ભરેલો હતો. આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધી દેશ માટે કંઈક કરી છૂટવાની તેમની મનીષા એમના અનેકવિધ સર્જનોમાં પેખી શકાય છે. આજીવન ખાદીના વસ્ત્રો ધારણ કરી સંસારમાં જળકમળવત્ રહેનાર આ વિરક્ત બ્રહ્મચારી મહાપુરુષે સાધનાકાળ દરમ્યાન અને એ પછી પોતાના જનનીને હંમેશા સાથે રાખ્યા. સાધુ-સંત-સંન્યાસીઓમાં તેઓ માતૃભક્ત મહાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા.

યોગ, ભક્તિ અને જ્ઞાન - ત્રણેય માર્ગે કુશળતાથી કેડી કંડારનાર શ્રી યોગેશ્વરજીની આમજનતા માટેની સૌથી વિશેષ અને શકવર્તી ઉપલબ્ધિ તેમના વરદ હસ્તે થયેલ વિપુલ સાહિત્યસર્જનને ગણી શકાય. શાળાજીવન દરમ્યાન રોજનીશી લખવાની ટેવથી શરૂ થયેલી તેમની સાહિત્યયાત્રા ક્રમશઃ વિકાસ પામી સૌથીવે વધુ ગ્રંથોના સર્જનનું નિમિત્ત બની. એમના બહુપ્રસિદ્ધ સર્જનોમાં તુલસીદાસના રામચરિતમાનસનો સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એમને અંજલિ આપતા લખાયેલ મહાકાવ્ય 'ગાંધીગૌરવ'; ભગવદ્ ગીતા, ઉપનિષદ, ગોપીગીત, શિવમહિમ્નસ્તોત્ર, વિષ્ણુ સહસ્રનામ વિગેરેનો સરળ સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; અગિયારસો પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરેલી એમની સુપ્રસિદ્ધ આત્મકથા 'પ્રકાશના પંથે'; રમણ મહર્ષિના જીવન અને કાર્યો પરનો બેનમુન ગ્રંથ; તથા મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, યોગસૂત્ર જેવા ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા અનેકવિધ ગ્રંથો પરની ટિપ્પણીનો સમાવેશ કરી શકાય. તેમની સિદ્ધ કલમે ગુજરાતી સાહિત્યને ચિંતનાત્મક લેખો, પ્રેરણાદાયી પત્રો, ભાવભરપૂર ભજનો, કમનીય કવિતાઓ, મધુરા બાળગીતો, અદ્ ભુત ગદ્યકાવ્યો, સાધકોના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતી આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોત્તરીઓ, સંતપુરુષોના જીવનની પ્રેરણાદાયી વાતો, ઉમદા વાર્તાસંગ્રહો, નવલકથાઓ તથા નવલિકાઓ પણ પ્રદાન કરી છે. એમના સર્જનો વિશે ઉડીને આંખે વળગે એવી વાત એ છે કે એમણે કેવળ લખવા ખાતર નથી લખ્યું. એમની રચનાઓ કોરો કલ્પનાવિલાસ નથી પરંતુ એમના અસાધારણ જીવનની અભિનવ અભિવ્યક્તિ છે. એમના વૈવિધ્યસભર અને માતબર સાહિત્યપ્રદાનને હજુ ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ અને સાહિત્યરસિક પ્રજાએ યથાર્થ અને પૂર્ણપણે પિછાણવાનો બાકી છે.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં અસ્ખલિત રીતે વહેતી એમની ઓજસ્વી વાણીમાં થતા જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના રહસ્યોના ઉદઘાટનનું પાન કરવાનું સૌભાગ્ય ગુજરાતના પ્રમુખ શહેરો ઉપરાંત અમેરિકા, કેનેડા, ઈંગ્લેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા તથા ઝાંબિયાના વિવિધ શહેરના શ્રોતાઓને મળ્યું હતું. શ્રી યોગેશ્વરજી સર્વધર્મ સમભાવમાં માનતા હતા તથા નાત, જાત કે સંપ્રદાયના વાડાઓથી પર હતા. એથી જ એમને રામકૃષ્ણ મિશન, થિયોસોફિકલ સોસાયટી, સત્ય સાંઈ સેન્ટર, ડીવાઈન લાઈફ સેન્ટર વિગેરેમાં તથા જૈન, શીખ કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ધર્મસ્થાનો કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં એકસમાન આદરથી આમંત્રિત કરવામાં આવતા હતા. ગુજરાત અને ગુજરાત બહારની કોલેજો, સ્કૂલો તથા યુનિવર્સિટીમાં એમણે પોતાના અનુભવાત્મક જ્ઞાનનો પ્રસાદ વહેંચ્યો હતો. આજે વિશ્વભરમાં તેમનો બહોળો પ્રસંશક અનુયાયી વર્ગ છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૪ ની ૧૮ માર્ચે તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવત પર પ્રવચન કરતાં સ્થુલ દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમના અનેકવિધ માનવતાવાદી સત્કાર્યો અને તેમના ઝળહળતા આધ્યાત્મિક વારસાને મા સર્વેશ્વરી સર્વોત્તમ રીતે દીપાવી રહ્યા છે. ઈન્ટરનેટ પર swargarohan.org વેબસાઈટ તથા સ્થુળ રીતે અંબાજીમાં દાંતા રોડ સ્થિત સ્વર્ગારોહણ ધામ એમના મહિમાવંત જીવન અને કાર્યોની યશગાથાને ગાઈ રહ્યું છે.

શ્રી યોગેશ્વરજીનું સાહિત્યિક પ્રદાન

આત્મકથા	પ્રકાશના પંથે • પ્રકાશ પથ કા યાત્રી • Steps towards Eternity
અનુવાદ	રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં(In days of great peace) • ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં (A search in secret India) • હિમગીરીમાં યોગી (A Hermit in the Himalayas)
જીવનચરિત્ર	ભગવાન રમણ મહર્ષિ જીવન અને કાર્ય -• મા સર્વેશ્વરી એક પરિચય -
ગદ્યકાવ્યો	અક્ષત • અનંત સૂર • દર્પણ • ફૂલવાડી • પરિમલ • સ્વાતિબિંદુ • સનાતન સંગીત • Tunes unto the infinite
ગીતો	હિમાલય અમારો • રશ્મિ • બિંદુ • તર્પણ • ધૃતિ • પૂજા
ભજનો	અભીપ્સા • અર્પણ • અંતરનો અનુરાગ • આલાપ • આરતી • પ્રસાદ • પ્રેમાલાપ • સ્વર્ગીય સૂર • સંતવાણી • સાંઈ સંગીત • તુલસીદલ
પદ્યાનુવાદ	ચંડીપાઠ (દુર્ગાસપ્તશતીસાર)• રામચરિતમાનસ • શિવપાર્વતી પ્રસંગ • સુંદર કાંડ • સરળ ગીતા • શિવમહિમ્નસ્તોત્ર • વૈરાગ્યશતક • વિષ્ણુસહસ્રનામ • ઉપદેશપંચકમ્ • દસ ઉપનિષદ • નારદ ભક્તિસૂત્ર • ચર્પટપંજરિકા સ્તોત્ર • પાતંજલ યોગદર્શન
મહાકાવ્યો	રામાયણ દર્શન • કૃષ્ણ રુક્મિણી • ગાંધી ગૌરવ • રસામૃત (રામકૃષ્ણ)
લેખ	આરાધના • આત્માની અમૃતવાણી • ચિંતામણી • ધ્યાન સાધના • Essence of Geeta • પ્રભુપ્રાપ્તિનો પંથ • પ્રાર્થના સાધના છે • સાધના • યોગમિમાંસા • શ્રીરામ કથામૃત
ચિંતન	બ્રહ્મસૂત્ર • ગીતાદર્શન • ગીતાનું સંગીત • ગીતા સંદેશ • ગીતા તત્ત્વ વિચાર • જીવન વિકાસના સોપાન • ઈશાવાસ્યોપનિષદ • ઉપનિષદનું અમૃત • ઉપનિષદનો અમર વારસો • પ્રેમભક્તિની પગદંડી (નારદ ભક્તિસૂત્ર)• શ્રીમદ્ ભાગવત • ગોપીપ્રેમ • યોગદર્શન • પતંજલિના યોગસૂત્રો (સંક્ષિપ્ત સૂત્રાર્થ)
પ્રવચનો	અમર જીવન • પાતંજલ યોગદર્શન • કર્મયોગ • આત્મસંયમયોગ • પુરુષોત્તમયોગ
પ્રસંગો	ધૂપસુગંધ • કળીમાંથી ફૂલ • મહાભારતના મોતી • પરબનાં પાણી • સંતસમાગમ • સત્સંગ • સંત સૌરભ • દિવ્ય અનુભૂતિઓ • શ્રેય અને સાધના • શ્રેય ઓર સાધના
પ્રવાસ	તીર્થયાત્રા • ઉત્તર ભારતનાં તીર્થો • સમંદરને પેલે પાર
પત્રો	હિમાલયનાં પત્રો
પ્રશ્નોત્તરી	અધ્યાત્મનો અર્ક • ધર્મનો મર્મ • ધર્મનો સાક્ષાત્કાર • ઈશ્વર દર્શન
નવલકથા	આગ • અગ્નિપરીક્ષા • કાદવ અને કમળ • કાયાકલ્પ • પરભવની પ્રીત • રક્ષા • સમર્પણ • સ્મૃતિ • પરિક્ષિત • પ્રીતપુરાની • પ્રેમ અને વાસના • રસેશ્વરી • ઉત્તરપથ • યોગાનુયોગ
વાર્તાઓ	રોશની
નાટક	રામનું હૃદય

For more information
on the Life and works
of
Shri Yogeshwarji

Please visit

www.swargarohan.org

A Gujarati supersite for spiritual aspirants